

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ

Құс жолы

Шыңғыс Айтматов. Құс жолы

(повесть)

Аударған Қалжан Нұрмаханов

Әке, мен саған ескерткіш орната алмаймын.

Сенің қайда жерленгеніңді де білмеймін.

*Осы еңбегімді, әкем Төрегұл Айтматов,
саған арнадым.*

Ана, сен бізді мәпелеп өсіріп, ел қатарына қостың.

*Сенің ғұмырлы болуыңды тілеп,
осы бір еңбегімді, анам Нағима Айтматова,
саған арнадым.*

I

Амансың ба, қасиетті далам!

— Аманшылық. Келдің бе, Толғанай? Өзің былтырғыдан да қартайып кетіпсің ғой? Шашың құдай аппақ, қолыңда таяқ.

— Өмір деген зымырап өтіп бара жатқан жоқ па, Жер-ана? Арадан тағы да бір жыл зымырап өте шықты. Бүгін менің мінәжат ететін күнім.

— Білемін. Келеріңді біліп жатқанмын, Толғанай. Бұл жолы сен баланы да ертіп келмейтін бе едің?

— Иә. Бірақ, бұл сапарда жалғыз келдім.

— Демек, сен оған әлі ештеңе айтқан жоқ екенсің ғой, Толғанай?

— Жоқ, аузым барып айта алмадым.

— Бәрібір, ерте ме, кеш пе, әйтеуір бір күні ол ақыры есітеді ғой, Толғанай. Ел ішінде аузы жеңіл бір пенде жоқ дейсің бе?

— Оның рас. Ерте ме, кеш пе, ақыры бір күні оның есітетіні сөзсіз. Жақсы-жаманды түсінетіндей есейіп те қалды өзі. Бірақ ол маған әлі сәби тәрізді. Балалықпен өткен-кеткенді дұрыс түсіне алмай, көңілі суып қала ма деп сескенемін. Әйткенмен де адамның шындықты бір күні білуі керек қой. Мен білген шындықты, сырласым қасиетті жер, сен білген шындықты, жұрттың бәріне аян шындықты әзірге жалғыз ғана ол білмейді. Оны есіткенде не дер екен, қандай ойға қалар екен, істің анығына көзі жетер ме екен? Қайткенде баланың жүрегіне жара салмай, балғын шағынан өмірге көңілін қалдырмай сырымды айтып бере алар ма екенмін? Екі ауыз сөзбен жеткізе айтып беретін қабілетім болса кәне. Соңғы кездері ылғи күні-түні осы жайды ойланамын. Қыстыгүні сырқаттанып жатқанымда өлімнен онша сескеніп қорыққан жоқпын, ажал келсе, қайтеміз, кете береміз дағы деп ойладым. Бірақ көзім жұмылып кетсе, арызымды айта алмай, өзіммен бірге ала кетемін бе деп жүрегім аузыма тығылды. Ал ол есі жоқ қайдан білсін, онсыз да тентек неме, мектепке бармай үйіріліп жанымнан шықпай қойды. Шешесіне тартқан-ақ екен: "Апа, қай жерің ауырады? Су ішесің бе, әлде дәріңді берейін бе? Көрпенді қымтайын ба?" — деп асты-үстіме түседі. Осыны көргенде айтуға аузым бармады, Құдіретім жетпеді. Байғұстың көңілінде кіршік жоқ, барынша сенгіш, тұрған бойы нәресте. Күмәндану, күдіктену дегенді білмейді. Осыдан кейін мен оған қалай айтамын. Сөйтіп сөздің ұтырын таба аямай әлектенудемін. Олай да, былай да таразыға салып көремін: жай ғана айта салатын ертегі емес екен. Айналып келіп бір ойға тірелем: болған шындықты бала дұрыс түсіну үшін мен оған тек қана оның тағдырын емес, заман тарихын, өткен-кеткендер жөнінде, өзім жөнінде, күллісіне куә болған, қасиетті далам, сен жөнінде, арғы түгіл осы кезде ештеңеден бейхабар мініп, ойнап жүрген велосипед! жөнінде айтып беруім керек. Мүмкін өсітсем ғана дұрыс болар. Тұрмыс бәрімізді бір түйінге байлап, қамырдай иледі емес пе: ештеңе бүгіп, ештеңе қоса алмаймын. Ал қазір бала емес, кексе кісі де бұл істі әрқилы түсінер. Көзім тірі тұрғанда осы парызымнан құтылсам, өліп кетсем де, арманым болмас еді...

— Бұл айтқаның дұрыс, Толғанай. Сен бір келіп, мына тасқа отыршы, аяғың ауырады ғой. Тізе бүк, бір есебін табармыз. Алғаш рет осында келгенің есінде ме, Толғанай?

— Онан бері ұзақ, уақыт өтпеді ме, есіме түсіре алмаспын.

— Жоқ, сен соны есіңе түсіріп көрші, Толғанай. Басынан бастап есіңе түсірші.

— Есімде жақсы сақталмапты. Кішкентайымда орақ мезгілінде ата-анам мені жетелеп келіп, шөмеленің түбіне отырғызып қоятын еді.

— Иә, жыламасын деп қолыңа бір жапырақ нан ұстатып қоятын.

— Кейін есейе түскенімде ел жайлауға көшкенде осы арада егін қорып, асыр салып жүруші едім. Онда мен зыр қағып жүгірген серейген ақсары қыз емес пе едім. О, қайран балалық-ай, ол да бір өзінше қызық дәурен екен ғой! Малдылар сонау Сары жазықтың құла дүзінен үдере көшіп, осы тұстан өтіп жататын. Бірінің артынан бірі шұбап, жайлаудағы салқын өңірлерге асыға жол тартатын. Сондағы менің есалаң шағым-ай! Үйір-үйірімен дамылсыз кісінескен жылқылар таптап кететіндей келе жатса, бидайдың ішінен шыға келіп, оларды үркітуші едім.

"Әй, жерден шыққан албасты, сені, ме!" - деп жылқышылар құрығын үйіре қуып беретін.

Сан мың қой тұяқтары бұршақ жауғандай тырсылдап, осы жолмен өтуші еді. Оларға іле-шала бай ауылдардың көштері өтіп, жорға мініп, қызыл-жасыл киінген қыз-келіншектерді көргенде таңғалып, сұқтана қарайтынмын. Көпке дейін олардың ізінен қалмай жүгіретінмін. "Шіркін, осындай орамал тартып, осындай көйлек кисем, ә", - деп ойлаушы едім сонда.

— Рас, Толғанай. Сен онда сирағы шыққан жатақтың қызы едің. Бірақ ондай шайы мен торқаны кимесең де, бойжеткенде сен қандай ажарлы қыз болдың. Жүзің ақсары келген, дудар шаш аяқты басуға ерініп толықсыған кезің еді. Сен онда аяғыңды көлеңкеңе көз тастап басатынсың. Әсіресе ертеңгі көлеңкең дәл өзіндей сымбатты болатын.

— Онда менің он жетідегі шағым. Сол жылы орақ орып жүріп, Субанқұлға жолықпадым ба. Субанқұл Таластың жоғарғы жағынан жалданып келмеп пе еді. Қазір көзімді жұмып ойға шомсам, Субанқұлдың сондағысы елестейді. Жап-жас, жиырмалардағы жігіт, өзі көзге қораш көрінгенімен қолдары сом темірдей салмақты еді. Жалаңаш етіне тар

шекпенді ылғи желбегей жамылып жүретін. Жаныңнан орағын сумаңдата сілтеп жүріп отырғанда, адамның жүрегі қуанатынды — қандай жұмысты болса да, әсем істейтін жандар болады ғой өзі. Субанқұл дәл сондай жан еді. Ол лезде ұзап кететін. Ораққа мықты болсам да мен онан қалып қоя беретінмін. Сонда Субанқұл қайырылып келіп, менің аңызыма түскенде, әбден ызам келетін еді: "Сені біреу көмек бер деп шақырды ма? Кетші әрі ирелеңдемей алдымда, өзім-ақ бітіремін!" — десем, күліп қойып, үн-түнсіз істей беретін. Неменеге арландым екен сонда? Бақсам еркелеген екенмін..

— Сендер сонда жұмысқа әрдайым елдің алды болып келетін едіңдер, Толғанай.

— Рас. Жұрт жаңа тұрып жатқанда, таң елең-алаңда Субанқұл екеуіміз жұмысқа кететінбіз. Ол мені жолда тосып тұратын. Сол күндер, сол тамылжыған таңдар біздің махаббатқа бөленген шақтарымыз екен ғой. Біз қатар келе жатқанда дүние өзгеше көрініп, басқаша сезілетін еді. Ел-жұртқа нан берген айналайын диқан далам, сарғайып жатсаң да маужыраған таңды теңіздей тебіреніп құшағын жая, сендей еміреніп, сендей жайдары кім қарсы алады! Сол таң шапақтарын сенімен бірге боз торғай тосатын. Түрі жұпыны боз шымшық шырқау биікте тынымсыз қанат қағып, тобықтай болса да, адамның аспанға самғап шыққан жүрегі сияқты небір нәзік, небір құйқылжыған күйлерді төгіп тұратын. "Әне, біздің бұлбұл сайрады!" деп қоятын еді сонда Субанқұл Қызық, бұлбұлды да иемденіп алыппыз. Көмейіңнен айналайын, бұлбұлым...

— Рас, Толғанай, сол бұлбұл сендердің бұлбұлдарың болатын.

— Есіңде ме, Жер-ана, баяғы айлы түн? Бәлкім, табиғатта ондай түн екінші рет бола қоймас. Ай жарығымен бидай орамыз деп Субанқұл екеуіміз қалып қойдық. Сонау қарайған көкжиектен манаттай болып ай көрінгенде жұлдыздар да аспан төрінен жабыла күлімдеп көздерін ашты. Сонда біз аңыздың шетінде, Субанқұлдың тылтиған шекпенін төсеніп, арықтың жағасын жастанып жатқанбыз. Сол түні біз өмірлік жар болып қосылдық. Субанқұлдың темірдей қолы тұлымымды, маңдайымды, бетімді еркелете сипағанда, оның аттай тулаған жүрегінің дүрсілі алақанынан сезіліп жатты. Мен оған еркелеп: "Субан, сен қалай ойлайсың, біз бақытты боламыз ғой, ә?"—десем, есіңде ме Жер-ана, оның баяғы айтқан сөздері? "Жер-су елге ортақ болса, біздің де шұқитын жеріміз болса, біз де жұұрт қатарлы жер жыртып, егін егіп, қырман айдасақ — бақыт деген сол Онан

артықтың бізге керегі не, Тоқан? Диқанның еншісі — сепкен егінінде" — демеді ме. Оның осы айтқан сөзіне, неге екенін білмеймін, соншалық қуанып кетіп, мойнынан бекем құшақтап, жарылған еріндерінен құшырлана сүйе бердім. Онан кейін біз арықтағы суға шомылып шықтық та, орнымызға келіп, тек қана бір-бірімізді қолымыздан ұстап, аспанға үнсіз қарап рақаттанып жаттық.

Түнгі салқын самалдан бойың сергіп, Жер-ана, сен де сонда бізбен бірге рақаттанып жаттың. Желп-желп етіп, долдана соққан керімсал ескенде жалбыздың хош иісі кекіре мен жусанның кермек иісіне араласып, аңызға тарап, бидай арасы судырап, қылқанына ілінген ай сәулесі алтын көздей құбылып жатты. Сол түнді табиғат бізге әдейі сыйлады ма екен? Түн ортасында кезімді ашып сонау жұлдызды төбеге қарасам, Құс жолы әлемнің бір шетінен екінші шетіне созылып жатқан кезі екен.

Субанқұлдың айтқандары есіме түсіп, қиялымда аспанның, сол күміс жолымен қандай да бір алып диқан кере ұшақ сабан көтеріп өткен де, оның зор құшағынан — себеленіп түскен дән, сабан береке төгілген із болып қалған екен ғой деген ой пайда болды. Тілегімізге жетсек, менің де Субанқұлым осындай сабан көтерген диқан болса, қырманның бетінен алғаш алынған сабанды құшақтап жүргенде дәл осындай береке төгілген жол шұбап қалса деп ойлап жаттым. Жер-анам, бірінші рет саған осылай үн қаттым. Есінде ме менің айтқандарым?

— Жадымда, Толғанай. Сен сонда маған: "Жер ана, жан жаратқан Жер-ана, бізді көтеріп тұрған Жер-ана, сен бізге бақыт бермесең неменеге жер боп тұрсың, біз не үшін дүниеге келеміз! Біз сенің балаларыңбыз, Жер-ана, тілектес бол, ақ тілеуімізге жеткіз!" — дегенсің, Толғанай!

Күн шашырап шыққанда көзімді ашсам, Субанқұлым жанымда жоқ. Қарасам ол орақ орып жүр екен. Қашан тұрғанын білмеймін, жайпап салыпты: аңызда десте-десте болып жатқан бидай.

"Әй, Субанқұл, бұл нең?" — десем, алақанымен терін сүртіп: "Сені ұйықтасын дедім" — деп, күліп қойды. Мен бұртаңдай бердім: "Кеше не деп едің есінде ме? Осының да теңдік пе?" Осылай деуім мұң екен, ол орағын тастай салып, қасыма жүгіріп кетті де, мені құшақтай алып көтеріп: "Көзіңнен айналайын, Тоқан, көзіңнің зекеті болайын, теңбіз, бұдан былай жаман-жақсының бәріне ортақпыз!" Ол өстіп мені қолынан түсірмей,

еркелетіп бір нәрселерді айтып жатты, мен болсам сылқылдап күле бердім.

Бір уақытта Субанқұл мені көтерген бойы дөңеске жүгіре шықты да, шашырап шығып келе жатқан күнге қарап: "Әй, күн, көрдің бе? Көрдің бе менің жұбайымды? Міне, мінекей, көріп қой, көрімдігіңді бер, бер сүйіншіңді аямай!"— деп айқайлады. Ойыны ма, әлде шыны ма білмеймін, ал мен осыған жылап жібердім, жүрегімді кернеген қуанышқа шыдамай жыладым.

— Қой, Толғанай, қазір жылағаның жарамас. Ол жас қана болатын, адамның ғұмырында ол бір рет қана болатын жас. Қазір неменеге жылайсың? Өйтпе, әлде тілектеріңе жете алмай қалдыңдар ма? Айтшы шыныңды, сендердей кім бақытты болып еді?

— Оның рас. Жаңа заманда Субанқұл екеуміз өз еңбегіміздің арқасында жетісіп кеттік. Білесің ғой өзің, жаз-күз демей кетпен қолдан түскен жоқ. Еңбегіміз қайтты — үйлі-жайлы болдық, алдымызға мал да салдық. Тілегімізге жетіп, үш ұлды болдық. Иә, үйелмелі-сүйелмелі үш ұлды болдық. Қазір кейде мұңға батқанда, сондай адам ойламас жаман ойға кетемін: неге жыл сайын қойша қоздай бердім екен? Жұрттікіндей болып араларынан үш-төрт жылдан өткенде, бәлкім, мұндай қырсықтан тысқары қалар ма еді деп те қоямын. Немесе, жарық дүниеге келмей-ақ қойса не болар еді! О, айналып садағасы кетейіндерім, сөзімді күнә санамаңдар, кешіріңдер, кешіріңдер сорлы аналарыңды! Өзім өртеніп бара жатқан соң айтқан сөзім ғой! Қайтейін, қайтейін...

— Толғанай, есіңді жи! Сөзіңді жалғап айта бер. Ал балаларға тіл тигізіп қайтесің. Оларды мен бармақтайынан көріп-біліп жүрдім ғой. Олардың басып кеткен іздері көзге көрінбегенімен, менің көкірегімде сайрап жатыр, Толғанай. Ол үйелмелі-сүйелмелі үшеудің сендердің балаларың екенін баяғыда, Субанқұл осы араға алғаш рет трактор айдап келгенде білгенмін.

Иә, иә, дәл сонда. Субанқұл сол жылы қыстай өзеннің арғы бетіндегі үлкен қыстаққа тракторшылардың курсына қатынап оқып жүрді. Онда тракторды кім білген, Субанқұл үйге кешігіп келгенде: "қайдағы бір баланың ісіне әуреленіп жүрсің, бұрынғы бригадирлігің жақсы емес пе еді, ел қатарлы тіршілігіңді қылсаңшы", — деп ұрысып та алатынмын. Ондайда ол күліп қойып: "Тракторды сен ойыншық көріп жүрсің ғой. Асықпа әлі,

Тоқан, жазда айдап келгенде білерсің",— дейтін. Сырттан тоңып келгенін көріп: "Қойшы енді — деп аяп кететінмін ішімнен. Бақсам, Субанқұл біліп жүр екен. Тракторшылардың оқуына ауылдан сауатты ешкім шықпай қалғанда, Субанқұл өзі мен барамын, сауатсыздығымды да жоямын, деп бригадирліктен босанып алған. Ол кезде Қасым мен Майсалбек мектепте оқып жүретін, оқытушысы — солар. Кеш түссе, үй-ішімізбен әлекпіз. Субанқұл жерге жантайып жатып алып жазуды үйренгенде үш ұлы үш жағынан жапырлап: "әке, былай Жаз, қаламды былай ұста, қолыңды дірілдетпе, түзу жаз — деп жамырай сөйлеп жататын. Сонда кетпен шапқаннан бетер Субанқұл қара терге түсіп кетер еді. Шыдай алмай күлкім келетін: "Қойсаңдаршы, қарақтарым, әкелеріңді қажытпай, оны молда етем дейсіңдер ме. Субанқұл, жаныңды осыншама қинамай-ақ, не молдалықты, не тракторды үйренсеңші!"— десем, ол терең күрсініп: "Осы сенікі-ақ өтті ғой. Тракторды үйрену үшін аздап молдалық керек болып тұрған жоқ па. Күлкі қылмашы мені!" — дейтін. Әйтеуір өстіп жүріп, ол ақыры көздегеніне жетті.

Ерте көктемде жер беті тобарси бастағанда ауылдың сыртынан гүрілдеген дыбыс естіліп, әлдеқайдан үріккен жылқылар көшені қақ жара, пысқырынып, тобымен дүрлігіп өтті. Не болып қалды деп далаға жүгіре шықсам, шарбақтарды жағалап трактор келе жатыр екен. Қап-қара шойын машина түтінін будақтатып, дағарадай доңғалақтарымен жерді жаншып, бірте-бірте көшеге жақындап, дүрілдеп келе берді. Оның маңындағы халықты көрсең, кәрі-жасы демей, бүкіл ауыл шуылдасып, сапырылысып жүр. Жұртпен мен де трактордың қасына жүгіріп жеттім. Қарасам, үш ұлым бірін-бірі ұстап, трактор айдаған әкесінің қасында келе жатыр. Түрлеріне қарасаң жауын жайратып келе жатқандай көздері шырақтай жайнап, жүздерінен нұр төгіледі. Масаттанып келе жатыр екен. Олар сол күні ертемен көпірге жарыса жүгіріп кеткен болатын, бақсам шұнақтар трактор тосқалы кеткен екен, маған да айтпайды, шамасы жібермей қояды деп ойлаған болулары керек. Балаларым үшін есім шығып, әлдене болып қалады деп:

- Қасым, Майсалбек, Жайнақ, сендерді ме? Түсіңдер! - деп айқайласам, трактордың гүрілінен өз дауысымды өзім есітпей қалдым. Субанқұл менің не дегенімді түсінді білем, қорықпа дегендей күлімдеп қолын бұлғап қойды. Ол да қуанышы қойнына сыймай, тасып келе жатыр екен. Субанқұл сонда жап-жас еді, қара мұрт жігіт шағы. Ботақандарымның әкесіне соншалық ұқсас екенін сонда көрсем болмай ма. Тіпті төртеуі бір кісіден

туған дерлік. Әсіресе Қасым мен Майсалбек құдды Субанқұлдың өзі, құйып қойғандай аумайды. Кішкенем, Жайнағым болса, аздап маған тартқан, аққұба.

Трактор сол бойы ауылға тоқтамай сыртқа шығып кетті. Бәріміз аттылы-жаяулы болып еріп келе жатырмыз, қызығатынымыз — жерді қалай жыртар екен? Соқаның үш қатар тістері қыртысқа сүңгіп кіріп, айғыржал шымдарды жапыра қопарып жүріп кеткенде жұрт: "бәлі, бәлі" деп шуылдап қоя берді. Көткеншектеп осқырынған аттарды қамшының астына ала ел тағы да трактордың соңынан дүрліге жүрді. Қайтіп, көпшіліктен бөлініп қалғанымды білмеймін, бір уақытта қарасам, жалғыз өзім ғана сексиіп тұрмын. Трактор бірте-бірте ұзап бара жатты, ал мен болсам тек артынан қарап ақырын тұрып қалыппын. Бірақ, сонда жер бетінде менен бақытты пенде болмаған шығар! Сүйінішім екіге бөлініп: не Субанқұлдың ауылға алғаш рет трактор айдап келгеніне сүйінерімді білмей, не балапандарымның өстіп көзге көрініп, жетіліп қалғанына сүйінерімді білмей, іштей жалбарына бердім. "Тізіле отырған қараларыңнан айналайындарым! Әкелеріңдей адам болсаңдар разымын, разымын сонда тағдырыма", — деп тұрдым.

— Иә, Толғанай, ана болып аналық бақыттың ең тәтті бір шағы сен үшін сонда басталған! Сен онда кемеліңе келіп, әбден толыққан қарулы әйел едің. Жұмысты да жастардан қалыспай, жан сала істеуші едің.

— Денсаулық болса, еңбек еткенге не жетсін. Онан кейін байқасам, телегейім теңіз болған екен. Бірге өскен теректей болып ұлдарым ер жетіп, әрқайсысы өз жолын тапты. Қасым әкесінен үлгі алды ма, білмеймін, трактор айдаймын деп жүріп, тракторист болып онан кейін комбайнерлікті үйреніп шықты. Бір жаз комбайында штурвалшы болып, сонау арғы уездегі "Қайыңды" колхозында істеп жүрді. Кейінгі жылы қайтадан өзіміздің ауылға комбайншы болып келген. Ана құрмағырға балаларының бәрі ыстық емес пе? Солай болғанмен, ортаншым — Майсалбегіммен көбірек мақтанатын едім. Мүмкін сағынып жүргендіктен болуы керек: ұясынан ерте ұшқан балапандай Майсалбегім үйден ерте кетті ғой. Ол о бастан-ақ мектепте жақсы оқымайтын ба еді. Иә, кітапқа құмарын айтсаңшы, кітап десе ішкен асын жерге қоятын еді. Өстіп жүріп, мектепті бітірер замат мұғалімдік оқуға қалаға кетті емес пе. Кейінгі күшігім — Жайнақ болса ақжарқын, ақын мінезді жігіт болып өсті. Үйде отыру деген жоқ еді ғой онда. Комсомолдың хатшысымын деп жастар қайда болса сонда жүретін.

Жиналыс, ойын-сауық, ән, қабырға газет, тағы сондайлармен әлек еді. Кей сәтте жыным келіп: "Әй, тентіреген неме, қияғыңды, төсегіңді алып, біржолата колхоздың кеңсесіне кіріп алсайшы. Үй-жайдың саған керегі қанша!"— десем, Субанқұл баласына болыса кететін еді. "Ашуланба, апасы, көшпіліктің жұмысы. Бөстекей жүрген болса, менің өзім-ақ тізгінін тартып қояр едім ғой!"— дейтін. Субанқұл ол кезде бригадирлік жұмысына қайта келген болатын. Трактор онда жастардың қолында қалған.

Көп кешікпей келінді де болдық! Қасым Қайыңдыда жүргенде шамасы бір-бірін ұнатқан болу керек Алиманға үйленіп ауылға алып келді. Беті тегіс, ажарлы, белі бұралған жас қыз екен, ә дегеннен ішім жылып өз баламдай көрдім. Келін есті болса өз балаң емей немене, айырмасы қайсы. Шынын айтуым керек, келінім жаман болып шыққан жоқ. Осының өзі де отбасы үшін үлкен ырыс-ұйтқы емес пе. Қазір ойлап қарасам, адамның басына шын дәулет қонғанда, сатырлай жауған жазғы жауындай емес, адамның өз әрекетінен, өмірге, халыққа істеген игілігінен, біріне-бірі ұласып, өніп-өрбіп, бақыт болып аталып келеді екен ғой. Өстіп тапқан бақыт қымбат емес пе!

Алиман келген жыл — ұмытылмас жыл, естен кетпес бір жаз болды. Сол жылы егін де ерте пісті. Сайдағы үлкен су да жылдағыдан ерте тасыды... Тауға екі-үш күн қатарынан нөсер жаңбыр құйып, мәңгі мұздар тез еріп кетсе керек, дарияның реңі бұзылып, ә дегенде-ақ топан судай тасып, қаптап келді. Бұрыннан тұрған ескі аралдарды бір-ақ түнде жалмал, жуып кетпеді ме.

Әйтсе де ауа райы түзеліп, біраз уақыт ыстық болып тұрды. Тақтадан өткен егіндер тез сарбалақ тартып, жер бетін бермей, алыстағы қиырда көкжиекке тіреліп, шұғыл пісуге бет бұрды. Біздер сонда-ақ іске кірісіп кеткенбіз. Комбайн жүретін жолды ашып, аңыздардың жиегін орып жүрдік. "Енді келініңмен жарыспай-ақ, үйіңде рақаттанып отырсаң болмай ма?" — дегендер де болды. Ондай сөздерге мен шамшыл емеспін, қолдан келсе, көппен бірге жүріп қызмет еткенге не жетсін. Келінім екеуміз бірге орақ орып жүрдік. Сонда байқағаным әлі есімнен кетер емес. Аңыздың жиегінде қызғылтым шешек атып тұрған гүлдерді Алиман жинап алып, бір уақытта менен ұялғандай бидай арасымен үн-түнсіз кетіп бара жатты. Бұл несі, қолындағысын не істер екен деп тұрсам, ол жол бойында тұрған комбайнның қасына жетіп барды да, гүл шоғын басқышына қоя салып, кері жүгіріп келді. Комбайнда жан баласы жоқ болатын. Қасым бір жаққа

кеткен. Ертең-бүрсігүні оруға кірісеміз деп комбайнын сақадай сайлап қойған еді. Алиманның мұнысына ішім жылып, құдай қаласа, бұл екеуі тату-тәтті жұбай болады екен деп, келініме ішпей-жемей разы болдым. Алиманның сондағы кескіні менің әлі көз алдымда: басында қызыл орамал, үстінде ақ көйлек, кішкентай қара көкірекшесі бар, қолына ұстағаны шоқ гүл, өзі қара торы, көзі мөлдіреген сұлу келіншек еді. Ай, қайран келінім. Гүл сүйген келінім... Өзі тіпті гүл десе құлап түсетін, ерте көктемде бәйшешекті қар астынан да тауып әкелетін... Айтпақшы неменені әңгімелеп едім? Иә, осының ертеңіне орақ басталып кетті.

Орақтың бірінші күні өзінше бір мейрам емес пе. Бұл жолы да осылайша болды, ол күні қабағы түсіңкі жүрген бір пендені көре алмадым. Мейрам деп ол күнді ешкім атамаса да, бәрінің үні де сәнді, өзі де сәнді, айдаған арбасы, мінген аты, істеген жұмысы — бәрі сонда. Шынын айтқанда орақтың алғашқы күні ешкім де істеп қиратпайды. Ол күні күлкіден, ойыннан, қағытпа сөзден қол босамайды емес пе. Әсіресе орақшылардың арасы қызық болады екен, онда көбіне жастар, қыз-келіншектер ғой. Әзіл-оспақ соларда. МТС-тан сыйлыққа алған велосипедіне мініп, ертеңгісін Қасым комбайнына қарай кетіп бара жатыр еді, бір топ әзілқой келіншектер оны жолдан ұстап алды. "Сен неге велосипедіңнен түсіп, бізге сәлем бермейсің? Сен құтырған екенсің! Орақшыларды көзге ілуден қалған екенсің!" — деп, Қасымды тұс-тұсынан жұлқылап, оны Алиманның алдына бас игізбесі бар ма. Қасым онымен де құтылған жоқ. "Құлдығың болайын! Құлдығың!" — дегеніне болмай, сен енді бізді велосипедіңе өңгеріп, ана орыстың қыздарындай алып жүр деп, қаумаласып бір келіншекті көтеріп мінгізіп, қалғандары соңынан айқай-сүрең сала жүгіріп, Қасымды әбден әуреледі. Келіншек велосипедке дұрыс отырмай: "Ойбай, апамның баласы, өлдім, өлдім, жығылдым, ойбай" — деп, бергілері қыран-топан күліп: "өлсең өл, өлсең де мойнынан құшақтай жығыл!" — деп даланы басына көтере шуласты. Өстіп олар Қасымды қан сорпа қылды. Ол өзі де күлкіге мас болып, "енді болды ғой" — деп, бірін өңгеріп келсе, онда тағы бірі қиыла асылып: "немене, менің басқалардан анам кем бе еді? Әлде мұрным пұшық, көзім соқыр ма?" — деп қинайды. Қойшы, ақыры Қасымның да ашуы келді: "Әй, сендер құтырып кетесіңдер ме? Аш кенедей жабысасыңдар ғой тіпті! Болды енді! Ойынға келдіңдер ме, әлде ораққа келдіңдер ме?" Шайпау келіншектер онда да сөз бермейді ғой: "Мынаны қара! Жұмысты сен істейсің, үкімет комбайнды неге шығарды дейсің?" — дейді.

Жастар ғана емес, мында тұрып, бұл тамашаға біз де әбден разы болып күлкіден ішегіміз түйілді. Сондағы аспанның әдемісі-ай! Сондағы күннің нұры-ай! Сондағы егіннің дәндісі-ай! Сондағы жұрттың күлкісі-ай!

— Иә, иә, Толғанай, Ол күні дәл сондай болған. Сен ол күні бақыт дегенді тағы да тереңірек түсініп, маған сырыңды шерткенсің, Толғанай.

— Мен қазір де соны айтпақшымын. Мен қазір де сол түсінігімнен қайтпаймын. Мен қазір де сол күнгіні таусылмас ертегідей айтамын.

Аздан кейін орақшылар іске кірісіп, егіс басында жұмыс қызып, шегіртке шырылдап, күн қайнап кетті. Бірақ ертеңгіден қалған қуаныш көпке дейін жүрек кернеп, көңілімді өсіріп, салқын самалдай сергітіп тұрды. Сол күнгінің бәрі мен үшін болғандай, әдейі бақытыма жасалғандай көрінді. Көзім көріп, құлақ есіткеннің бәрі дүниенің, өмір сүрудің әсемділігін сездіріп, бойымды рақатқа бөледі. Шыңғырлаған орақтар, судырап сұлаған бидайлар жағымды үн алысып жатыр, ана жақта Қасымның комбайны тасқын судай күркіреп, "ой майданы" жаңаша шырқағандай егінді жапыра сұлатып жатты. Комбайнда отырған Қасым суылдай төгілген бидайға алақанын тосып, қос уыс дәнді бетіне жақындатып иіскегенде, мен де семіре түстім. Жарықтық, дәннің иісіндей піс қайда бар! "Әй, арбакеш, бол тез!"— деп Қасым тау басынан үн қатқандай айқайлағанда арба жетіп келіп, комбайн тоқтай қалғанда, Алиман "Сусын апара қояйыншы"— деп, топатайды алып, Қасымға жүгірді. Қызыл орамал тартып, ақ көйлек киген Алиман аңызбен бара жатқанда, қолына ұстағаны топатай емес, жүрегін тарту етіп алып бара жатқандай, сүйген жарына деген ыстық ықылас оның бар қимылынан сезіліп тұрды. "Ойбай-ау, Субанқұл да шөлдеген шығар" — деген оймен жан жағыма қарансам, көрінбейді. Қайдан көрінсін, орақ басталғанда бригадирге тыным болушы ма еді. Ертеден қара кешке дейін аттан түспей, далада шапқылап жүргені жүрген емес пе.

Кешке таман орақшыларға жаңа бидайдың наны да дайын болды. Жаңа наннан ең алдымен орақшылардың ауыз тиетіні ескіден келе жатқан салт қой. Нанды ол күні біз аңыздардың шетінен орған бидайды сабап дайындаған едік. Жаңа астықтың нанынан ауыз тигенде, әрқашан қасиетті дәм татқандай боламын. Түсі қоңыр болғанымен, қамыры сұйық иленгендей жаңа нан сәл езіліңкіреп, қолға жабысып тұрғанымен оның дәміне, күн, жер, түтін сіңген иісіне не жетсін, шіркін!

Қарны ашқан орақшылар арықтың қыр жағасына жиналғанда күн егіннің үстіне қошқыл сәуле ойнатып, бірте-бірте шөгіп бара жатыр еді. Ол күнгі жарық кеш көпке дейін іңірге жол бермей тұрды. Біз үй ішімізбен алаңғыттың сыртынан орын алдық. Субанқұлдың көп кешікпей келуі керек, ал Жайнақ болса әдетінше тағы жоқ, ағасының велосипедін мініп қызыл мүйіске листовка ілмекшімін деп, асыға-үсіге кеткен. Алиман орамалын жерге жая салып, үйден алып келген алмаларды төгіп тастады да, кеселерге ашытпа құйды. Комбайнын тоқтатқан Қасым да арықтағы суға қолын жуып, дастарқан басына келіп отырды, Самарқау қимылмен нан турап жатқан ол:

— Ып-ыссы екен. Ал, апа, жаңа бидайдың нанынан бас боп ауыз ти,— деді.

— Бісміллә,— деп наннан бір жапырақ алдым, шайнап жатып қандай да бір жаңа дәм, жаңа иіс сездім. Ол иіс — комбайншының қолының иісі еді — сабан, қара май, темір ұстаған қолының иісі еді. Нанның әрбір сындырымы осылай керосин татып жатты. Солай болса да, әлігі ондай тәтті нан жеп көрмеген едім, өйткені ол нанды ұлымның бейнеткер қолы турап берген, өйткені ол нан көшпіліктің, осы жаңаша өмір сүре бастаған елдің өндірген наны еді. Осы сәтте мен ана дегеннің кім екенін, оның бақыты, мәселен, бидайдың өніп шыққан сабағы болса, оның түп-тамыры жермен байланысып жатқанындай елді, көпшіліктің бақталайынан ажырағысыз екенін сонда білдім. Иә, мен қазір де осы ойдамын. Менің қара басым не көрмеді... Бірақ, ел-жұрт бар жерде өмір де бар екен...

Субанқұлдың келуін күтіп отырғанда түн болып кетті. Жастар анадай жердегі су жағасына барып, от жағып, ән салып, ойын ойнап жатты. Олардың ішінен қияқ тартып, ән шырқаған Жайнақтың даусы құлаққа шалынды. "Дауысыңның зекеті болайын, жас шағыңда шырқай бер, қатар-құрбымен салған ән көңілді тазартып, адамды адамға жақындастырады емес пе",— деп еліге тыңдап отырдым. Ана емеспін бе, сол мезетте де ойлайтыным — балалар, олардың келешегі. Қасымның ғой — өз қолы өз аузына жетті,— деп ішімнен түгендеп жаттым, жаз шыға келіншегі екеуі бөлініп, өз алдына түтін түтетеді. Бейнеткерлігі дәл әкесінен аумаған, қараңғы түссе де комбайншының шамын жарқыратып, далада егін орып жүреді. Алиман да жанында, жұмыс арасында бір минут та бірге болса ғанибет емес пе. Майсалбегімді ойлағанда, сағыныштан жаси түстім. Өткен жұмада хат жазып жіберіпті, биылғы жазда үйге бара алмаспын, пионер

лагеріне жетекші болып Ыстықкөлге жүріп барамын депті. Мейлі, сүйген ісі сол екен, қайда жүрсе де аман болсын, деп тіледім.

Субанқұл келіп тамақтанғаннан кейін, түнделетіп ауылға кеттік. Ертемен мал-пұлға қарау керек, кешкі күтімін көршім Айшаға тапсырып кеткенмін. Ал ол бейшара дәйім сырқат, бір күн ауру, бір күн сау, жұмысқа шыға алмай қалып қойғаны да содан.

Біз атқа мінгесіп келе жатқанда түн маужырап, дала мүлгіп жатқан кез еді. Шоқытып келе жатқан ат тұяғының дүбірі қараңғыда тасыр-тұсыр етіп, құрай бастары ақырын ырғалып, ай шұғыласы жайқалған егін үстін құбылтып, көлеңке ойнатып тұрды. Шаршаған жер ұйқыға кетіп, оның бесігін тербеткендей сайда аққан су алыстан құлаққа келіп, бидай арасында шегірткелер шырылдап жатты. Табиғаттың бұл тыныштанған шағы қайдағы бір өткен-кеткенді еске салғандай, әлденені ақсатып, жүректі мұңға батырды. Субанқұлдың белдігінен ұстап, мінгесіп келе жатқанмын. Оның алдыма отыр дегеніне көнбей, әрдайым өстіп мінгесіп жүргенді жарататын едім. Кейде сипай қамшылап, кейде тебіне бастыртып келе жатқан Субанқұл үндемегенімен, кейде оның өстіп сөйлемегені де,— шаршап отырғаны ғой — жаныма рақат. "Ай, байғұсым- ай, қартайып барамыз-ау. Бірақ, өмірді тектен-текке өткізбеген сияқтымыз. Уақыт деген ә? — екеуміз кеше ғана қосылған тәріздіміз, бірақ қарашы, қанша заман өткен. "Солай болса да, өмір әлі қызық, әлі үміт ұшан-теңіз" — деп, ойланып келе жатып, басымды жоғары көтеріп, аспанға қарағанымда, жүрегім дір ете қалды: Құс жолы құдды баяғыдай болып, әлемнің бір шетінен екінші шетіне созылып жатыр екен. Шынында да бүгінгі жұлдызды төбеде қандай да бір алып диқан қырманнан тола құшақ сабан көтеріп өткендей, себелене түскен дән мен сабан көзге баданадай боп көрінді. Оның үстіне шашылып жатқан сабанға жел лебі тигендей, жұлдызданған майда ұшқындар жалт-жұлт етіп жатты. "Ой, тоба!"— деп жағамды ұстадым. Баяғы түн, баяғы жастық кез жарқ етіп еске түсті. Сонда тілеген, сұрағанның бәрі енді міне орындалды емес пе? Иә, жер-су елдің еншісіне тиіп, ел қатарлы біз де қос айдап, егін салып, қырман бастырып, тілегімізге жеткен жоқпыз ба? Заман осылай өзгеріп, жаңа өмірдің осылай келерін онда кім білген. "Әйтеуір ақ тілек қалай болса да көптің тілегіне үзеңгі соғыстырып, жерде қалмайды екен ғой",— деп ойладым ішімнен. Осындай ойға беріліп, үндемей келе жатқанымда Субанқұл артына жалт қарап: "Сен немене ұйықтап келесің бе, Толғанай? Үндемей келесің, — деді. — Мен де бүгін әбден шаршадым. Қазір үйге жетеміз. Әлде жаңа

көшеге бұрыла кетеміз бе?" "Бұрыла кетейік", — дедім мен.

Жаңа көше дегеніміз ауылға кіре берісте жол бойында еді ғой. Көше деген жоқ болатын онда, там салушы жастарға деп, сол жылы көктемде оларға жаңадан жер берілген. Қасым мен Алиман да жаңа көшенің бас жағынан жер алғанды. Кірпіштерін жаз бойы үшеулеп құйып қамдап, оларды кептіріп жатқан болатын, уақытша жер төле орнатар жерін де қазып қойған, өткен аптада екі күн бойы сайдан тас жинап, оны алған жеріне тасып әкелген еді. Біз осыны көруге қайырылдық, өйткені мұнан былай орақ мезгілінде оңайлықпен қол босатпайды ғой. Үйіліп жатқан тастарды көріп, Субанқұл балаларының істегеніне әбден разы болды: "Қош де, апасы, тас мол жетеді екен, сарайлық тас бәлкім артылып та қалар, — деді ол, — орақты бітіргеннен кейін, жабыла қабырғасын тұрғызып, үстін жауып қоямыз да, қалғанын келер жазда бітіреміз. Дұрыс айтам ба, Тоқан?" "Дұрыс, үстін жауып алсақ, қалғаны біте жатар аманшылық болса. Біздің Жайнақтың аптығып өкпесі кеуіп жүр тіпті. Бұл көше комсомол көшесі болып аталсын деп қаулы алдық дейді. Онда Алиман жеңгесі қалжыңдап күліп:

"Ой, кішкене бала, құрсақтағы нәрестеге ат қойғандай болмай, жалаңаш жерге ат іздеп әуреленгенше, елден бұрын аяқтансаңшы, үй-жай тұрғызып, көше бойын түзесеңші, көшенің атын бірдеме етіп табармыз" — дейді. Оған анау да болар емес, сен дұрыс түсінбей жатсың деп таласа кетті.

Субанқұл менің бұл сөзіме жай күліп қойды: "Ол тентектің ондай мінезі бар екенін білемін. Дегенмен көшенің атын дұрыс тапқан екен. Міне, мына салына бастаған тамдардың бәрі де жастардікі ғой, бәрі бірдей кейінгі ұрпақ. Елдің қанат құйрығының өскендігі сондай, ауылымызға сыймай жаңа қыстақ орнатып жатырмыз. Көше салынып біткеннен кейін көрерсіңдер, менің баламның дұрыс айтқанын..."

Біз өстіп сөйлесіп тұрған түн, бақсам, дүниедегі ең бір қарғыс атқан түн екен...

II

— Басыңды жоғары көтер, Толғанай, қайрат қыл

— Жарайды. Онан басқа шарам бар ма. Есіңде ме, айналайын туған жер, сол түнгі?

— Мен ештеңені ұмытпаймын, Толғанай. Жарық дүние орнағаннан бергі ғасырлар сыры бәрі менде. Кітапқа сыймаған, адамның есінен шығып жоғалған тарихтың бәрі менде. Сенің де басыңнан өткен тағдырың — жүрегімде. Сөйлей бер, сөйле, Толғанай, сөйле, пендем, бүгін құлағым сенде!

— Уһ, нені айтайын. Соның ертеңіне, күн шашырап шығып келе жатқанда орақ орып, жұмысымызға кірісіп кеттік. Ол күні біз үлкен сайдың бойындағы аңызға түстік. Жаңа ғана жұмыстың қызып келе жатқан кезі еді, судың арғы бетінен шауып келе жатқан салт атты көрінді. Артынан жау қуып келе жатқандай, қамыс, қоғаны тіпті көзге ілмей, ат жалына құныса жатып алған әлгі неме судың жиегіндегі тастақтау жерге жетіп келгенде де, атының басын тартпастан тура шаба берді. Бұл кім болды екен, төмендегі көпірден өтпей, мұнша неге жанталасты деп қарап қалдым. Салт атты — орыс жігіті екен. Жирен айғырды қамшылап, суға түсе бергенде бәріміз аңтаң болып аңырып қалдық: дария тасығанда бұл жерден жүрегі дауалап ешкім өткен емес, ат түгіл түйені де ағызып алып кететін жойқын тасқынға кеп ұрынған мына біреу өзі өле алмай жүрген неме ғой? "Әй, жолдас, тоқта, аттың басын кейін бұр!" — дегенше болмай, шегіншектеген айғырды тік тұрғыза қамшылап, әлгі салт атты суға періп кеп кетті. Ол бір нәрсе деп айқайлап, бізге қарай қол бұлғады, бірақ дарияның сарылынан біз ештеңе есіте алмадық. Ағыны қатты су көзді ашып-жұмғанша салт аттыны құшағына ала жөнелді. Құлағын жымитып алған айғырдың басы толқынның арасынан бірде көрініп, бірде көрінбей, ат жалын қос қолдап ұстаған адамның бас киімін басынан жұлып алып кетіп өршеленген дария адамды ағызып алып бара жатқанымен, ағынның өз күшін пайдаланған салт атты қиғаштай жүзіп отырып, ақырындап жиекке жақындай берді. Ол сонау диірменнің тұсынан өте беріп судан шыққанда бәріміз "уһ" деп бір-ақ демімізді алдық. Кейбіреулер — азамат екен, жігіт екен десе, қайсы біреулер — бұл сау адам емес, мас болып желігіп жүрген неме болар — десті. Диірменнің жанында егін орып жүрген Қасымның комбайны жым болып тоқтап қалғанда оған онша назар аударған жоқпын. "Тағы бір жері бұзылған болар, жұмыс үстінде әрқилы жағдай бола береді емес пе", — деп ойлады. Бас көтермей егін ора бердім, әлгінде жанымда жүрген Алиман "Ене!" — деп қатты шыңғырды. Қарасам, келінімнің қолынан орағы түсіп кеткен, өзінде қан-сөл жоқ, құп-қу боп тапжылмастан тұр екен. Жылан шаққан екен ғой деп ойлап, "Ойбай, апамның баласы, не болды", — деп жанына жетіп бардым. Алиман маған тіс жарып үндеген жоқ. Оның шарасынан шыққан көздері тігілген жаққа қарай бергенімде тұла бойым

мүздап сала берді. Комбайнның жанында әлдекімдердің айқайлаған дауыстары шығады, тұс-тұстан дестелерді аттай-аттай жүгіріп келе жатқан орақшылар, құйғытқан салт аттылар, кейбіреулер арбаның үстінде тұрып, қамшыны дамылсыз сілтеп жан ұшырып келе жатыр. "Ойбай, ене!" — деп айқайлап жіберген Алиман комбайнға қарай ышқына жүгірді. "Ой, бұлар сау емес қой! Комбайнның пышағына ілініп, майып болған ғой!"—деген сөздер құлағыма шақ-шақ тиді. "Бол, кеттік" — деп, менің маңымдағы орақшылар да солай қарай лап қойды. "Сақта, құдай! Сақта, құдай!" деп, олардың артынан жүгіріп келе жатып, арықтан аттай бергенімде етпетімнен жығылып қалып, орнымнан қайта тұрдым да, қайтадан жан ұшыра жүгірдім. Ой, сондағы жанның қысылғаны-ай! Бидайға өрт кеткендей үстімдегі көйлегім, барлық денем, шашымның түбіне дейін жанып, лапылдап лаулап келемін. Аспандағы күн шел басқандай аппақ, бірде бес, бірде он боп көрініп, басым шыр көбелек айналды. Жетпей жығылатын түрім бар екенін сезіп: "Тоқтаңдар!"— деп айқайлайын десем, даусым шықпайды.

Өстіп комбайнге жүгіріп жеткенімде, дүрліккен адамдар шуылдасып, киім-кешегінің бәрі су, ентіккен жирен айғырды жалынан ұстап тұрған біреуді қоршап тұр екен. "Былай тұрыңдар, қоя беріңдер мені!"— деп, топты бұза-жара кіргенімде, комбайнның қасында тұрған Қасым мен Алиманды көріп, қалтыраған қолымды соза, балама қарай ұмтылдым. Қасым ұстап қалды. Ес жиған соң ол: "Апа, соғыс басталыпты!" — деді жайымен. "Соғыс? Соғыс дейсің бе?"—деп бұл сөзді мен бұрын еш уақытта есітпегендей, оның мәнісіне түсінбегендей, тағы да қайталап сұрадым. "Иә, апа, соғыс басталды", — деді Қасым. "Не үшін соғыс? Қандай соғыс?" — бұл суық хабардың артында неменелер жатқаны санама жетпегендей "соғыс, соғыс дейсің бе?" — деп сыбырлап сұрап, манадан бері жүрегімде құрсаулаған қорқыныштан демім тарылып, қысылғаннан жылап жібердім. Мені көріп, басқа әйелдер де еңіреп қоя берді.

"Әй, қатындар, тоқтатыңдар дереу! Шығармаңдар үндеріңді!"—деп біреу айқайлап жіберді. Бәріміз де тиыла қалдық. Дала тыныштығына ене бастады. Сол бір меңіреу тыныштықта әлдекім терең күрсініп: "Соғысқа аттанатын болдық қой!"— деді. Оның сөзіне ешкім жауап қатқан жоқ. Жым-жырттық онан бетер демін ішіне тартып, сайда күркіреген дарияның сарылы ғана құлаққа айқын естілді. Жиналған жұртты бір шолып алып, Қасым өзінше ойын бөліскендей: "Енді ертерек егінді жинап алу керек, әйтпесе қардың астында қалады", — деп күбірлеп қойды. Осыдан кейін сәл

үндемей қалды. Бір уақытта жәрдемшісіне: "Неге қарап тұрсын;, жүргіз моторды!" — деп бұйырды. Сонан кейін орақшыларға қарап: "Ал сендерге жол болсын, сендер неге аңырып тұрсыңдар? Үлгірмей қалсаң, ертең азабын өздерің тартасыңдар ғой. Тұрыңдар, ұрыста тұрыс жоқ" — деді.

Жұрт қозғала бастады. Баяғыдан бері басын салбыратып тұрған шабарман сонда ғана жоғары қарады. Жап-жас орыс жігіті екен, суланған шашы маңдайына жабысып қалыпты, көк көздері құдай біледі, өмірінде бірінші рет сол жолы мұңға батқан болар. Адамның із түспеген жүзіне шұғыл келген есейгендік дереу білінеді екен. Ол терең күрсініп алды да, жанында жайдақ атын мініп тұрған жігітке қырғызша: "Жолдас, сен қазір ауылға шауып барып, басқарма, сельсовет бригадирлерді тауып, тоқталмастан райкомға аттансын деп айт, жарай ма? Мен тағы екі колхозға баруым керек", — деді. Шабарман жирен айғырға мініп, анадай ұзағанда әлгі біздің ауылдың жігіті: "Ой, дос, тоқтай тұр! — деп бері шақырды. — Бас киімің ағып кетіпті, мә, менің қалпағымды киіп ал, күн өтіп кетпесін", — деді.

Жаңа ғана дарияны жалдап өткен жануар еліктей орғып, жолға түскенде артынан қою шаң будақтатып, шабарманның қарасы лезде көрінбей қалды. Оны көзімен ұзатып қарап тұрған жұрт әрқайсысы әрқилы ойға кеткен бе қалай, комбайн мен трактордың моторлары бірдей от алып дүр еткенде селк ете қалып, біріне-бірі қарады.

Осы сәттен жаңа өмір, соғыс өмірі басталып кетпеді ме...

— Иә, Толғанай, сол шабарманның дүбірі әлі де менің құлағымда, аттың тұяқтары салған таңбалар дақ болып денемде сақталып қалды.

— Әй-й, жарықтың жер-ай, айта берсек екеуміздің жырымыз түгесіле ме. Білесің ғой, күннің сонда қандай алаулаған аптап алып келгенін: жанды-жансыздың бәрін құйқалап жібермеді ме. Егін де сол жылы тұрып қалған, бейне ұшы-қиыры жоқ теңіз тәрізді еді. Төрт-бес күннің ішінде тегіс пісіп кетпеді ме. Не деген байлық еді десеңші. Асыққан іс құрып қалсын да. Орылған бидайды баулап алуға шамамыз келмей, сол күйі арбаға қобырата тиеп, қаншасы ысырап болды. Ал ол мейлі-ақ болсыншы, бірақ ел қайғысы ащы өзегімді өртеп кетті ғой. Күніге шетінен әскерге шақырылғандары лек-легімен жөнөп жатты, қалғандары алас ұрып, күндізгі аптапқа, түнгі жан деміктірген қапырыққа қарамай далада, қырман

басында мұрнынан қан кеткенше жұмыс істеді. Сонда Қасым, алда байғұс балам-ай, бітпегеннің бәрін бітіретіндей күндіз-түні комбайнның үстінен түспей егін орғаны орған. Ол өзі ғана емес, оның комбайны да жанды кемедей қаһарлана гүрілдеп, қайнаған шаңның ішінде бір аңыздан екінші аңызға жапыра кіріп, бидайды жайпай орып жатты. Қасымым болса, комбайнның үстінде ұшуға қанатын қомдаған қырандай алдына көз айырмай қадала қарап, енді қаншасы қалды, қаншасын орып бітіремін дегендей түн қатып жүргені жүрген. Сол күндері ол қап-қара боп күйіп кетті. Көрсен зәрең кетеді: еріндері тілім-тілім жарылып, жағы суалып, сақал-мұрты өсіп кеткен. "Өстіп жүріп не болар екенсің, балам, күн өтіп, басың айналып, комбайннан құлап түсер ме екенсің?"— деп іштен тынамын, бірақ, айтуға аузым бармайды. Дүниенің не боп бара жатқанын көріп тұрған жоқпын ба.

Арада көп күн өтпей Қасымға да кезек таялды. Ол күні түске жақын комбайнге жүгіріп кеткен Алиман, бір уақытта төмен қарап, томсарып келді. "Повестке келіпті"— деді ол әрең сөйлеп. "Қашан?" "Жаңа сельсоветтен әкеп беріпті". Ұлымның ақыры бір күні әскерге кетерін біліп жүргенмін, солай болса да бұл хабарды есіткенде буындарым босап, неге екенін білмеймін, орақ орған қолым сырқырап қоя берді. Қолымдағы орақ түсіп кетті, аяғым дірілдеп жерге отырдым. "Олай болса, ол не істеп жүр, қамданбай ма?"— дедім мен дірілдеген еріндеріме ие бола алмай. "Кешке барам деді ғой, маған үйге барып дайындал деді. Мен кете берейін, ене. Атама айтып қойыңыз. Әлгі кенжем қайда жүр екен..." "Айтылар. Сен бара бер, Алиман. Қамыр ашытып қой. Мен қазір барамын". Алиман кеткеннен кейін де көп уақыт орнымнан тұра алмай, дел-сал боп отырдым. Басымнан сыпырылып түскен жаулығымды да көтеруге шамам келмеді. Жерге қарап отырсам, құмырсқалар жол салып, ерсілі-қарсылы жүгіріп, дән тасып, сабан сүйреп, тынымсыз әрекет үстінде екен. Неге олай ойлағанымды білмеймін, құмырсқалардың өстіп ештеңеден бейхабар еңбектеніп жүргеніне адам бола тұрып, көзімді қададым. Япырай, осындай да ой келеді екен ғой кісіге.

Соның арасында арбасын айдап Жайнақ жетіп келді. Ол сонда станцияға қатынап астық тасып жүрген. Ағасының әскерге кетерін біліп келген тәрізді, арбадан ырғып түсіп: "Жүр, апа, үйге барайық",— деп, мені қолтықтап арбаға мінгізді. Сол аз ғана уақыттың ішінде кіші балам адам танығысыз өзгеріп кетті. Баяғы сауыққой, ақжарқын бала қиялы жоқ, кәдімгі көпті көрген қариядай сабырлы болып қалыпты. Жайнақтың түрін

әнеукүнгі шабарман орыс жігітіне ұқсаттым. Иә, мұның да көзінен есейгендік сезіліп тұрды. Ел басына күн туса адамның бәрі бірдей екен ғой дедім мен ішімнен. Осыны ойланып келе жатып, анау Майсалбегімнен хабар келмей қалғаны есіме түсіп, тағы да жүрегім қысылды. "Ол не болды екен онда? Әскерге алып кетті ме, әлде қалай? Тілдей қағазға хат жазып, дерегін білдіріп қоймай ма екен адам. Рұқсат берсе, үйіне қайтпай ма, енді ненің оқуы. Ата-ананы ойламайтын тәрізді ғой өзі, түзде жүріп тас бауыр болып қалған ба?" — деп әрқайсысының қамын ойлап, арбада келе жаттым. "Әй, Жайнақ, — дедім мен, — сен станцияға қатынап жүрсің ғой, тегі қалай, ұрыстың тоқталар түрі бар ма?" "Жоқ, апа, — деді ол сонда, — әзірге хал нашар. Немістер жапырып келе жатыр. Біздікі енді соларды тоқтатып, бетін бір қайтарып алса қуаттана түсер едік. Сен, апа, қай-қайдағыны ойлай бермеші, не де болса көппенен көрерміз..."

А-а, садағаң кетейінім, ол мені жұбатқандағысы. Көзімді жұмып, құлағымды бассам да қайтып қана ойланбай тұра аламын

Үйге келсем, Алиманым ағыл-тегіл болып, қамырын шала илеген күйі отыр. "Сен немене елден бөлек пе едің, осы елдің бәрі әскерге кетіп жатқан жоқ па. Мұнша неге егілдің, сорың көңілі қайнағыр!" — деп қатты айтайын дедім де, қайтадан: "Қойшы жас немені ренжітіп не қыламын, көңілі суып қалар" — деп тиыла қойдым. Сонда-ақ қатты айтсам болмайтын ба еді? Қасым намаздыгер өтіп, күн батқанда үйге оралды. Ол қораға кіріп келісімен Алиман жағып жатқан отынын тастай салып, жүгіріп барып оның мойнына асылды да: "Сенен айрылмаймын! Сенімен бірге өлемін!" — деп телегей-теңіз боп жылады. Қасым комбайннан түскен бойы жуынып-шайынбай шаң, кір боп келген екен. "Кірмін, Алиман, қоя тұршы азырақ, сабыныңды алып кел, үлкен суға барып жуынайын", — деді. Алиманның менің ауық-ауық қарағанымнан именгенін сезе қойып, су алып кел деп, қолына шелек ұстата қойдым. Олар сонда тіпті кеш, ай туғаннан кейін барып оралды. Үйдегі шаруаны Жайнақ екеуіміз тындырдық. Түн ортасына жақын Субанқұл да жетті. Қайда жүр десем, күндіз тауға кетіп, өзіміздің сары жорғаны жылқыдан ұстап әкелген екен. Жорға болғанда қандай. Ауылдағы қыз-қырқындардың: "Астыңдағы сары жорға, салдыртасың жол-жолға" — дейтіндері осы жануар емес пе еді. Ұлы әскерге кеткелі жатқанда, бір күн болса да жорғасын мініп көңілін көтерсін деп ойлаған болу керек әкесі.

Ертеңіне таң сәріден ауылдан аттанып, военкоматқа жөнеп бердік.

Сонда ең алдымен қалың әскер алынбады ма. Тұс-тұстан ағылып кеп қосылып, қара жолда шұбаған арбаларды, халықты көрсең, сан жетпейді. Алды Чоң-Қапчығайда, аяғы әлі қайда. Ал енді аудан орталығына жиналған халық көшеге сыймайды. Аттылы, арбалы, әйел, бала-шағалар. Әрқайсысы өз жақынын төңіректеп, жанынан сынық сүйем кетпейді. Бірақ, коп деген оңай емес қой, "Халық деген — теңіз" — деген рас екен. Осы дүрбелең жиында да майданға аттанып бара жатып, қайраты мықты ер-азаматтар нық сөйлеп, нық басып, ол түгіл ән шырқап, би билеп, қияқ тартып, көпшіліктің көңілін көтеріп жатты. Орысша, қырғызша өлеңдер араласа шырқалып, бір ауыздан шыққан "Катюша" дегендері бәрімізге тіпті танымал болды. "Катюша" — қыздың аты екен, сол кездегі жастардың сүйгені екен.

Военкоматтың қорасына сыймай, әскерге шақырылғандарды кең көшенің ортасына қатар-қатар қойып, әрқайсысының аттарымен шақыра бастағанда, жиналған халық лезде тына қалды.

Қарап тұрсам, соғысқа кетіп бара жатқандар жас шыбықтай солқылдаған өңкей боздақтар екен. Аты аталғандар "менмін" — деп, біз жаққа жалтақ-жалтақ қарайды. "Субанқұлов Қасым" — дегенде жүрегім қысылып, тамағым кепті. "Менмін", — деді Қасым. Алиман осы кезде қолымды сыға ұстап: "Енеке", — деп сыбыр ете қалды. Бәрін біліп тұрмын, білгенмен істейтін шарам кәне: көптің керегі қыстапанда, елден тысқары кім қалмақ. Алда, Алиманым-ай, осыған көзі жетіп тұрса да, сүйгеніне мұндай жақын, мұндай ыстық ықыласты жанды көре алмадым. Алиманның қоштасқанын қазір есіме түсірсем табан астында жанымды садақаға атағым келеді. Ол күні біз ауылға қайтып оралдық, өйткені әскерлерді майданға бір күннен кейін жөнелтеді екен десті жұрт. Колхозымыз үлкен жолға жақын ғой, мұнда сенделіп жүргенше үйге барыңдар, кетіп бара жатқанда соға кетермін, — деп Қасым болмай қойды. Алиманның мініп жүруіне Субанқұл атын тастап, біз арбаға мініп жүріп кеттік. Жайнақ та ауданда қалды, ол арбасымен әскерлерді тасуға тағайындалған болатын.

Түнделетіп аңырайған үйге келіп, жатпай жылап отырсам, Субанқұл шай құйып жатып, мені жөнге салды. Сондағы айтқанын еш уақытта ұмытпақ емеспін. "Біз кім едік, Толғанай? Міне осы ел, осы жұртпен адам болдық. Жақсылығын көрдік. Енді жамандығына түс келгенде, әрқайсымыз өз басымыздың қайғысын тартып егіле берсек, біздің адамшылығымыз қайсы? Ертең бәрін ұмыт, белінді бекем бу, Алиман біз көргеннің бірін де көрген жоқ, ол жыласа — бір сәрі. Сені ол ене дейді. Осыны есіңе бекем

сақта, соғыс өстіп үдере берсе, бір күні мен де кетем, Майсалбектің жасы да келіп қалды, керек екен біріміз де қалмаймыз. Осыған, Толғанай, осы бастан өзіңді дайындай бер..."

Ертеңіне түс ауа әскерлерді станцияға жөнелткен екен. Қасым мен Алиман олардан бұрын шығып, үйге келді. "Үйіңе соғып, қоштасып шық", — деп рұқсат беріпті. Алиманның екі көзі көнектей, жол бойы ылғи жылаған болуы керек. Қасым сыр білдірмегенімен, ол да күйінішті күрсінеді. Алиманның көз жасы, оның аянышты түрі Қасымға қатты әсер етті ме, әлде шынында да сондай сөз болды ма, білмеймін, ол аттан түсер алдында: "сендер станцияға шығарып саламыз деп әуре болмай-ақ қойыңдар, әке, мүмкін, мен қайтып та қалармын. Тракторшы, комбайншыларды босататын көрінеді. Приказ келіп жетсе, станциядан үйлеріңе қайтарамыз деді", — деді. Енді ойлап қарасам, Алиманды аяп, бізді аяп жай айта салған жұбату сөзі екен бұл Станция да күншілік алыс жер емес пе, қайтып оралғанда біз үшін ол — бітпейтін жол боларын да ескерген сияқты. Ә дегенде мен оның сөзіне сеніп те қалдым, үміт деген адаммен бірге өмір сүрмей ме. Бірақ, былай шыққанда Қасымның мұны жорта айтқанын білдім. Бәріміз де артынан аңғарып білген тәріздіміз.

Артта келе жатқан жүргіншілердің алдын ала ауылдан шығып, үлкен жолға қарай Қасымды шығарып салуға бара жатқанымызда, далада жұмыс істеп жүргендердің барлығы қоштасқалы асып-сасып жолға келді. Арба айдаған, орақ орган, қырман бастырғандар қалған жоқ. Қасымның комбайны осы маңда егін орып жүр екен. Комбайнды тоқтатып, онымен бірге істейтіндер де жүгіріп жетті.

— Дұрыс айтасың, Толғанай. Адамның комбайнмен қоштасқанын мен көргенім жоқ, өмірде бәрін көрген жер, сонда бірінші рет көрдім.

— Иә, құтты далам, ұста майданға аттанарда балғасымен қоштасады дейді ғой ел Қасым да өз кәсібінің ұстасы емес пе еді. Ауылдастарымен қоштасып жатып, комбайн жанаса кеп тоқтағанда, Қасым үлкен жол жаққа бір қарап алды. Қызыл туды көтеріп, кейбірі арбада, кейбірі атта келе жатқандардың алды бұрылыстан жаңа ғана көріне бастады. "Әке, ұстай тұршы", — деп, Субанқұлға аттың тізгінін бере салып, Қасым комбайнге жақын барды да, оны айнала қарап тұрып, бір кезде үстіне қарғып шықты. "Айда, Есенқұл! Айда баяғыдай! — деп трактористке айқайлады. Жай ғана жүріп тұрған моторлар бар қуатымен гүрілдеп, жұлқына орнынан қозғалған

комбайн артынан сабан, топан ата, бидайды жапыра жалмай, егінді толқындатып жіберді. Сол сәтте менің көзіме солай көрінді ме, білмеймін, ол сонда жай әншейін комбайн емес, қанатын жайып, жер бетімен жылжып бара жатқан бір алып күш тәрізді шалынды. Штурвалды бекем ұстаған Қасым бетіне соққан ыстық аптапқа рақаттанып, көкірегін керіп, күліп қойды. Тракторист екеуі айқайласып, барған сайын жылдамдата айдап, аңыздың арғы басынан бері қарай қайта салып келе жатқанда, қарап тұрған жұрт әбден разы болғандай бастарын изесті. Алиман да сонда қазір қош айтысатынын ұмытқандай көздері жайнап, өзінше іштей масаттанып, қуаныш құшағында тұр екен, Бәрінен де әлгі Айша көршіміздің баласы, онда он үш — он төрттердегі Бектас, сол жылы комбайнде сабан таситын, айналып кетейінім, комбайнның үстінде тұрып Қасыммен қоштаспасы бар ма. Қасым оны қолына көтеріп, екі бетінен алма-кезек сүйіп, "енді сен үйреніп ал" дегендей, штурвалды баланың қолына ұстатып, орнында қалған жәрдемшісімен қоштасты да, комбайннен түсті. Сай сүйегім сырқырап, бірақ, Субанқұлдың түндегі айтқаны есіме түсіп, әрең тұрдым. Жол жаққа қарасам, әскерге кететіндер ауылдың тұсынан енді ғана өтіп, тіпті бізге жақындап қалған екен.

Өстіп бүкіл ауылымыз болып Қасыммен қоштасып шығарып салдық. Ай, Алиманым-ай, аян көріп пе едің, үлкен-кішіден именбей, неге соншама боздап мойнына асылдың? "Қош енді, Алиман, мен қайтып ораламын, көрерсің нанбасаң, ертең-ақ босанып келемін, жыламашы сонша, мен келемін, күт мені!" — деп, Қасым үзенгіні ұстағанда, Алиман қайтадан барып, мойнына асылып, жас балаша қолынан сүйреп, сәл кідірші деп еңірей берді. "Әйтпесе жол бойына дейін ұзатып сал, балам, — деді Субанқұл келініне, — біз осында күте тұрайық. Жолдастары ұзап кетпесін. Қасым, бері қарашы!" Олар біраз уақыт бір-біріне үн қатпай қадала қарап тұрды. "Түсіндің бе?"- деді Субанқұл. "Түсіндім, әке! — деді

Қасым. "Олай болса аттан!" Субанқұл атына мініп, қырманға қарай шаба жөнелді. Менімен қоштасқанда Қасым: "Майсалбектен хат келсе, адресін салып жібер", — деді. Атын жетелей, Қасым мен Алиман қол ұстасып кетіп бара жатты. Мен оларға үлкен жолға жеткенше қарап тұрдым. Ә дегенде Алиман үзеңгіден ұстай жүгірді. Қасым ат үстінен әйелінің маңдайынан ақырғы рет сүйіп, сары жорғаның басын қоя бергенде, Алиман да қол бұлғап артынан жүгіре берді.

Ертеңіне кешке сары жорғаны арбасының артына байлап Жайнақ

станциядан оралды.

III

— Неге үндемей қалдың, Толғанай?

— Сол жылы тағы нелер болғанын есіме түсіріп жатырмын. Әйтеуір, кімді-кім білсін, заман лезде-ақ қиындап, елдің үрейі ұша түспеді ме? Әлдеқайда адам қырылып, қан төгіліп жатқанда, біздің сыбағамыз — жұмыс болды. Қасымның айтқаны тура келді: қаншама жапырылып жұмылсақ та, соғыстың кесірінен егін тегіс жиылмай, көп астық қар астында қалып ысырап болды. Ауылда қарулы еркектер оп тартқандай сиреп, әскерге кетіп жатты. Қалғанымыз ертеден қара кешке дейін колхоз жұмысындамыз, соғыс қайтті екен деп құлақ түреміз, бірақ хабарлар іш жылытарлық емес-ті. Жол қарағанымыз — пошташы.

Қасым кеткеннен кейін көп кешікпей Майсалбектен хат келді. Бірінші хатында ол: "Оқудағы өз қатар-құрбыларыммен әскерге шақырылдым, әзірге қаланың өзіндеміз, сендермен жүз көрісіп қоштаса алмағаныма кейімендер, бұлай боларын кім біліпті, жеңіспен оралсақ, тілекті сонда берер еді ғой" — депті. Екінші хатында: "Новосибирь деген қаладамын, командирлік оқуға баратын болдым", — деп суретін салып жіберіпті. Суретіңнен айналайыным, әскер формасын киіп түскен екен, сондай жарасымды, шашын артына қайырыпты, маңдайы кере қарыс, қабағы сәл кірбіңдеу. Түсімде де енді оны осы суреттегісіндей көретін болдым. Алиман Майсалбекті бірақ рет көрген еді, жазда Қасым үйленгенде екі күнге сұранып келіп кеткен болатын. Қайнысының суретіне қарап Алиман: "Біздің мұғалім бала тамаша сұлу жігіт екен ғой өзі, ене? Қарашы. Баяғыда шымылдықтың артынан онша жақсы байқамай қалыппын, қарай беруге ұялғанмын. Енді аман-есен қайтып келіп, өзіндей білімді, өзіндей сұлу қыз алса, жарасып қалар еді ә, ене?" — деді.

Қыс түскенше өстіп балалардан хат үзілмей, көңілім қош болып жүрдім. Сөйткенше болмай: "Майдан жаққа бет алып, кетіп барамыз", — деп Қасымнан хабар келді. "Енді қалай болар екен?" — жүрсем де, тұрсам да көңілімде осы ой. Бұл тұста Субанқұлды да қайта-қайта военкоматқа шақырып, комиссиядан комиссия қалмады. Бригадирлік міндеті бір жағында, тыным көру дегеннен айырылды. "Бұл қалай болып кетті өзі, демек Субанқұлды да алып кетпек ой бар-ау, онда қайттік" — деп жүрсем,

бір күні шынымен-ақ әскерге шақырған повестке келіп тұр. Оны есіткенде не болғанымды білмей, қырманда егіннің қалғанын тазалап жатқанбыз, айырдың сабына сүйеніп ойға шомып тұр едім, Субанқұл шауып келіп, аттан түсті де: "Жүр үйге, қамданайық" — деді.

Мінгесіп жүрейін деп едім "Жоқ, атты сен мін, мен жаныңда жүрейін, сөйтіп әңгімелесейік", — деді. Ондай кездерде адам сөз таппай да қалатын көрінеді ғой, айтылатын сөздің бәрі іште булығып, бір-бірімізге үн қатпай келе жаттық. Қорғасындай ауыр сұр бұлттар аспанды түнертіп, Сары жазықтың құла түзінен соққан мұздай жел қар борататындай кейде тына қалып, демігіп тұрды. Төңірегіме көз жіберсем, жан бауырымдай диқан далам, сен де жайдақ қалып, үн-түнсіз томсырап жатыр екенсің.

— Иә, Толғанай. Қыс қусырып, денемді тоң қылып келе жатқан-ды. Суыққа қаным қарайып, менің де жалғыздықтың қайғы-қасіретін шеккен қапалы күнім еді ол.

— Субанқұл қайта-қайта шақпағын шағып, темекісін тұтатып келе жатты. Бір уақытта желден теріс айнала беріп, атты ықтады да, темекі тұтатып жатып, менің қолымды ұстап: "Тоңдың ба?" — деді. Ол сонда бір нәрсе айтқысы келді, бәлкім, балаларымыз сөйтіп соғысқа кетті, міне енді мен де кетіп барамын, не болады, не қояды, көрісеміз бе, жоқ па, осынша ма жыл бірге отастық, разы бол, тағдыр осылай болса қайтеміз, аманшылықты тілейік дегісі келді ме, кім біледі. Әйтеуір басын көтеріп, мені аяп та, сүйіп те, ернін тістене қарап алды. Мұртына жаңа ғана ақ кіріп келе жатқанын мен сонда ғана байқадым. О, қасиетті далам, менің басыма түскеннің бәрін көрдің ғой өзің...

— Иә, Толғанай, сенің бүкіл өмірің осында өтті...

— Субанқұл екеуміздің осы далада қосылып, жиырма екі жыл осы жерде табан ет, маңдай терімізбен көгеріп-көктеп бірге өмір сүргеніміз сол заматта көз алдыма келе қалды. Өмірлік қосағымнан осылай айырыларымды ойлап па едім. Кеше ғана егін оруға кіріскен алғашқы түні дәл осы жолмен оның атына мінгесіп бара жатқанымды есіме түсіріп, ауылдың кіре берісіндегі жастардың жаңа көшесі басталған бойы тасталғанын көргенде, Қасым мен Алиманның шарбағында тау болып үйіліп жатқан кірпіш пен тастарды көргенде, ат жалына жығылып, көз жасымды төгіп-төгіп жібердім. Мұндайда Субанқұл өзіне-өзі берік еді ғой.

Ол менің неге жылағнымды сезіп келе жатты. "Жылағың келсе қазір жылап ал, Тоқан ал елдің көзінше егіле берме, — деді ол — Сен, Тоқан, Алиман мен Жайнаққа ғана бас-көз болмай, бүкіл колхозға бас-көз боласың, менің орныма бригадир боласың, бұл жұмысқа сенен басқа лайықты ешкім қалған жоқ ауылда". "Осындай сағатта қалжың сөзіңді қойшы, Субанқұл, керегі жоқ, бригадирлігіңді не қыламын", — деп жылай бердім. Сөйтсем, кешке мені шынында да колхоздың кеңсесіне шақырып алды. Барсам онда майданнан қолы жарадар болып келген жаңа басқармамыз Үсенбай, Субанқұл, тағы екі-үш ақсақал адамдарымыз отыр екен. "Толғанай жеңеше, қайтсеңіз де беліңізді бекем буып, көпшіліктің міндетін мойныңызға аласыз. Әйел болсаңыз да, жер-судың жайын, елдің жайын сізден жақсы білетін ешкім жоқ. Мына отырған мықты бригадирімізді амалсыздан соғысқа аттандырғалы тұрғанымызда, оның сенген кісісіне, сізге, біз де сенеміз. Заманның түрін ғой өзіңіз көріп тұрсыз. Ертеңнен бастап іске кірісіңіз, Толғанай жеңгей", — деп, Үсенбай кесіп айтты. Қойшы, сөздің қысқасы — бригадир болуға көндім. Көнбегенде қайда барамын. Сөйткенім де бір есептен дұрыс болған екен. — Субанқұлдың ең соңғы өтініші осы емес пе еді. Көптің қамын жеген бейшарам-ай, түнімен: "қос айдауға осы бастан қамдана бер, ат-көлікті таңдап, жем-шөпке қой, соқа-сайманыңды бірін қалдырмай жөндет, пәленшенің үй-іші шиеттей, мыналар кәрі-құртаң, көз сала жүр, ананы алай істе, мынаны былай істе" — деп ақылын айтып отырды. Таң атқанша сыртта тынбай жел ұйтқып, қар жауды.

Субанқұлды да үлкен жолдан шығарып салдық. Өзі құралыптас бірқатар кісілермен Жайнақтың арбасына мініп кетті де қалды. Сондағы суықтың қаттысы-ай, беттен алып, қарып тұрды емес пе.

— Ол күні сен күйеуіңді ұзатып, кері келе жатқанда, артыңа қайта-қайта бұрылып қатты жыладың, Толғанай.

— Иә, Жер-анам. Сол күннен бастап, басқармамыз Үсенбай айтқандай, белді бекем буып, атқа міндім, бригадирлік жұмысыма кірістім. Қазіргі бригадирлердің де қызметі оңай емес, ал ол кезде болса, тіпті бір тірілей азап еді ғой. Жұмысқа жарамды еркектен ешкім жоқ, тегіс кеткен, қалғандары қатын-қалаш, жас балалар, қаусаған шалдар. Тапқан-таянғанымызды майданға жіберіп, арбалардың доңғалағы жоқ, қамыт-шлиялар істен шыққан, ұстаханада көмір орнына сайдағы ошағандарды жағып, көрікті басып жүрдік.

Елдің тұрмысы да күннен-күнге нашарлап бара жатты. Алайда колхоздың жұмысын тоқтатпай, әліміздің келгенінше жүргізіп жаттық. Қазір ойласам, біреуге жақсы сөйлеп, біреуге жаман сөйлеп, колхоз деп жүргенде әр қилы істер бастан өткен екен. Бірақ ол үшін, оның азып-тозса да әрқашан ел болып қала беретіндігі үшін садағасы кету керек. Сондағы әйелдер — бұл кезде олар — кемпір, жас балалар — қазір бес-алты сәбидің әкесі, баяғы күндерді естерінен шығарып та жіберген шығар, бірақ мен оларды көрген сайын көз алдымда осы жандардың сол жылдардағы қажырлы еңбегі елестейді, аш-жалаңаш жүріп колхозда істегендері, аңсар-арманы — барлығы тасқа таңба басқандай әлі көкірегімде. Менің өзім де қандай халде едім, әйткенмен, жығыла-сүріне жүріп бригадир болғаным еш уақытта өкінбеймін. Таң азаннан колхоздың сарайына барып, әрқайсысын жұмысқа жегіп, сонымен кешке дейін ат арқасынан түспей, ел жатқанша колхоздың күнделікті жиналысында болып, қысқасы көпшіліктің мүддесімен жүріппін. Кей кезде жаны қиналған кейбіреулер тіл алмай мені тілдеген күндері де болды, ондайда Алиман мен Жайнақ өз балаларым емес пе, оларға тыным бермей жұмысқа күні-түні аңдай беретінмін. Өйткеніме де өкінбеймін, болмаса бізді қандай қорқынышты ойлар тори берер еді. Бір үйден үш кісі бірдей соғысқа кетсе, адам ойланбай қоя ма?

— Рас, Толғанай. Сен сонда менімен тілдесуден қашқалақтағандай, әрдайым тым қауырт, әлдеқайда баруға асығып, күйбелектеп жүретін едің.

— Өйтпеске айлам бар ма еді, сырласым Жер-ана. Майданға бет түзедік дегеннен кейін, бір жарым ай шамасы Қасымнан ешқандай хабар болмай қалмады ма. Арбасымен станцияға қатынап, Жайнақ тентегім үйде жоқ болса, Алиман екеуміз Қасым жөнінде сөйлесуден қорыққандай бір-бірімізге үреймен қарап басқа бір болмашы тіршілікті әңгіме етіп кетеміз.

Қыс ортасындағы қақаған аязды күндердің бірінде ұстаханада аттарды тағалатып жүр едім: "Сізге асығыс жеделхат бар — деп, басқарма алақандай қағазды шауып келіп, қолына ұстата берді. "Қой ойбай ол нең?" — деп жіберіппін. "Ой, Тоқан жеңгей, қорықпаңыз, жамандықтың беті әрман, бұл жеделхат Майсалбектен екен, Новосибирьден жіберіпті, бері жүріңіз, — деді Үсенбай. — Қазір бөгелместен станцияға тартыңыз, балаңыз екі күнде біздің станциядан өтеді екен, жолығып қалайын депті. Шөп, жем салдырып арбаны дайындатып қойдым, Толғанай жеңгей, бөгелмей тартыңыз!" — дегені бар емес пе. Қуанғанымнан не істерімді, не дерімді білмей тілім күрмеліп есеңгіреп, ұстаханада әрі жүгіріп, бері

жүгіріп, онан кейін үйге қарай тарттым. Істің жай-жапсарын сұрастырмай кетіп барамын. Бар білгенім — "Майсалбегім тоссын депті! Майсалтайым келейін депті! Сені күтіп алмағанда кімді күтіп алам, зекетің болайын жан балам. Құстай ұшып барамын" — деп, өзіммен-өзім сөйлесіп, сықырлаған сары аязда терлеп те кеттім. А-а, мешкей ана, сонда ой тоқтатып, Майсалбегім қай жаққа қарай өтеді екен деп те сұрамаппын. Асыға-үсіге жүріп, Майсалбегім жолдастарымен үйдің асынан дәм татсын деп, бауырсақ, күлше, ет пісіріп алып, сол күні Алиман екеуміз арбаға мініп станцияға тартып кеттік. Ә дегенде Жайнақпен барсам ба екен деп те ойлады. Сөйтсем Жайнақтың өзі де: "Қой, апа, Алиман барсын, мен үйде қалайын Менен гөрі Алиманның барғаны абзал", — деді. Кенже ұлым дұрыс істеген екен. Жас болса да Жайнақтың осындай бір тауып кететіні барды. Жеңгесінің ішқұса болып, қайғы шегіп жүргенін сезген ғой. Алиманды шөп қорада істеп жүрген жерінен өзі жүгіріп барып шақырып келмеді ме. Көптен бері келінімнің мұндай қабағы ашылғанын көрген жоқ едім. Тіпті жас баладай мәз болып, мені бол-болдың астына алды. "Бол, ене, кешігіп қалмайын", — деп мұрсат берер емес. Жолға шыққанда да сол: аттарға қамшы басып, кейде тізгінді арбакеш баладан тартып алып, өзі ызғытып айдап келе жатты. Жол бойы біркелкі суық болып, жапалақтап жұмсақ қар жауып тұрды. Қар аппақ болып, Алиманның жаулығына, маңдай шашына, жағасына үлпілдей тұрып, оның бал-бұл жанған қара көздерін, нұрлана тамылжыған қызыл шырайлы жүзін бұрынғыдан бетер сұлу көрсетіп, көріктендіріп келе жатты. Оның үстіне станцияға барғанша келінімнің аузы бір дамыл тапсайшы. Алғаш рет тойға бара жатқан баладай, оны-мұны еркелей әңгімелеп: "Мұғалім бала пойыздан түскен кезде, сен үндемей тұр, ене. Ол мені таныр ма екен? — демей жатып, ілешала: "Жоқ, ене, мен артынан барып, мұғалім баланың көзін басып тұрайын, қайтер екен, ой бұл кім өзі деп шошып кетер ме екен?" — деп күледі. Ай, Алиманым-ай, ай келінім-ай, күйеуін сендей сүйген әйел жер бетінде болды ма екен? Мені сезбейді деп ойлап келе жатып, ақыры өзі сырын білдіріп қойды. Әлгіндей тамашалап келе жатқан келінім кенет су сепкендей басынып, мұңдана қалды, өзіне күбірлеп: "мұғалім бала Қасымға өте ұқсайды, ә?" — деп үндемей қалды. Сәлден кейін тағы да ақжарқын кейіпке енді. "Айда аттарды, айда тезірек!" — деп көшір баланы асықтыра бастады.

Өстіп отырып біз станцияға күн батар-батпаста келіп жеттік. Станцияның тұрған жері шатқалдың іші, бұл желдің ұйтқи соғатын өті емес пе, қар борап, аласапыран болып тұр екен. Майсалбек қазір келіп

қалатындай, арбадан түсе бере Алиман екеуміз лезде темір жолдың бойына жетіп бардық та, аржақ бержақты қарап, не істерге білмей жетімсіреп қалдық. Манағы көңілділіктің орнын енді көңілсіздік басты. Тарам-тарам темір жолдың үстінде жаяу борасын ойнап, кейде паровоз тоңып бүрсең қағып тұрған тәрізді вагондарды жұлқи қозғап қойып, зәулім биік қарағайлар желден бұтақтары шайысып суылдап жатты. Бұрын пойыз тосып көрмеген адам құрсын дағы. Қашан келеді, қайсы жақтан келеді,— бәрін анықтап біліп алмай, бет алды құлатұз арбаға мініппіз де тарта беріппіз. Сөйткенше болған жоқ, алыстан пойыздың айқайлаған даусы шығып, дөңгелектерінің тарсылы құлаққа диалына бергенде Алиман: "Апа, келе жатыр!" — деді. Қол-аяғым дірілдеп, жүрегім аузыма тығылды. Пойыз бірте-бірте жақындап келе берді. Мен сасқанымнан: "Мә, қоржынды сен ұсташы!" — дедім. Қар суырып паровоз өте шықты да, пойыз тоқтады. Вагондардың іші лық толған жүргіншілер екен, арасында әйел балалар да бар, бірақ көбісі — солдат. Кімдер екенін, қайда бара жатқанын адам біліп болар емес, Майсалбек көрінбейді. Пойызды қуалай жүгіріп, есіктерден басын қылтитып тұрған кісілерден: "Субанқұлов Майсалбек бар ма? Айтыңдаршы, айналайындар, Субанқұлов Майсалбек бар ма?" — деп сұрасақ, кейбіреулері білмейміз десе кейбіреулері үндемей, енді біреулері күліп қойды. Соның арасында пойыз орнынан қозғалып, жүріп кетті. Бар болғаны біздің станцияға үш-ақ минут тоқтайды екен. Сақалды қолдан берген кісідей қалшиып тұрдық та қалдық. Пойыз ілгерілей түскенде оны ұзатып жүрген шолақ қара тонды, орта жасқа келген теміржолшы орыс адамы бізді көріп: "Сендер кімді тосып жүрсіңдер?" — деп сұрады. Жайымызды түсіндіріп, оған Майсалбектің қағазын көрсеттік. Ол көзілдірігін киіп, оқып шықты да: "Сіздің балаңыз әскери эшелонымен келе жатыр, кешікпесе бүгін-ертең келіп жетуі керек. Мүмкін өтіп те кеткен шығар, күніне неше эшелон келіп, неше эшелон кетіп жатады, қайсы-бірі тоқтамай өте шығады. Қайсысы екенін кім біледі", — дегендей дұдамал сөз айтты. Біздің бозарған түрімізді көріп аяп кетті білем: "Әх, война, война! Бәрін бүлдірді ғой, — деп басын шайқады да, — сендер енді суықта тұрмай, анда кіріп отырыңдар, пойыз келерде алдын ала шығып тосыңдар", — деді.

Станцияның жалғыз үйінде тақтай нарларға қалай болса солай орналасқан он шақты адам бар екен. Соғыстың кесірінен әрқайсысы өзінің атамекенінен босып, жол азабын тартқан жүргіншілер бұл жерде өз үйіндегідей жайғасып, ұйықтағаны ұйықтап, сөйлескені сөйлесіп, қайсылары темір күрішкеден сораптап шай ішіп отыр, гитара шыңқылдатып, ыңылдап ән салып отырғандары да бар. Алиман екеуміз де

нарының шетінен орын алып отырдық. Шишасы сынық сығырайған жалғыз шам әрең ғана, өлеусірей жанып тұр. Станция іші ала кеуім, күңгірт. Бір кезде пойыздың жақындап келе жатқаны тағы естілгенде біз далаға атып шықтық. Түн жамылып жынданған жел етек-жеңнен сілке тартып, паровоздың ыстық демі бетке ұрып өте шықты да, жүк тиелген вагондар жай келіп тоқтады. Бұл пойызда солдаттар көрінбесе де Алиман екеуміз: "Майсалбек, Майсалбек бар ма?" — деп вагондарды бойлай жүгірдік. Ешкім жоқ. Станцияға қайта келгенімізде елдің бәрі ұйқыға кетіпті. "Ене, шаршадың ғой, жатып дем алшы, мен-ақ күзетіп отырайын" — деді Алиман. Келінімнің иығына басымды сүйеп қисайдым. Бірақ қайдағы ұйқы, ненің ұйқысы. Ұйықтамай қалшып қалайын! Құлағым, жүрегім, ақылым түгел пойыздың жырақтан келе жатқанын, аяғыммен тамның білінер-білінбес солқылдағанынан сезіп жаттым. Пойыз қай жақтан келмесін, дыбысын құлағымыз есітер замат, тосын келіп қалмасын деп, ылғи қоржынды көтере жүгіріп, тосып отырдық. Неше эшелондар өтті, бірақ бірінен де Майсалбекті жолықтыра алмадық. Түн ортасынан ауа жер солқылынан далаға жүгіріп шықсақ, шатқалдың арғы жағынан да, бергі жағынан да паровоздың ащы айқайы естіліп, екі пойыз екі жақтан келе жатыр екен. Өстіп жол күткенде еңбегіміз қайтса кәне! Сасқанымыздан қай жағына барарымызды білмей басымыз дал болып тұрғанда екі жолдың ортасында қамалып қалған екенбіз, ерсілі-қарсылы зымыраған пойыздар құлақ тұндыра тарсылдап жанаса өткенде бораған қар, ұйтқи соққан жел вагондардың астына итеріп жығатындай етек-жеңнен жұлқи сілікті. "Ене!" деп айқайлаған Алиман мені жалма-жан өзіне тартып, шамның ағашына қапсыра қысып ұстады. Сол ұйтқыған қарлы құйынның, шақа-шақтың ортасында тұрып та жарқ-жұрқ еткен вагондардың терезе, есіктерінен көз алмай, алда, ойбай- ай, Майсалбегім мына бір вагонмен кетіп қалды-ау деген ой тұла бойымды тітіркентіп жіберді. Доңғалақтар зырлаған қос темір жол сонда менің жүрегімді зыңылдатқандай болды.

Айтшы өзің, дүние тірегі жер, қай заманда, қайсы ана өстіп өз баласын бір көруге зар болып, көзінен қан төгіп, ботадай боздап жол тосып еді?

— Айта алмаймын, Толғанай. Сенің заманыңдағыдай әлемде соғыс болып көрген емес.

— Онда осындай жол тосқан аналардың ең ақырғысы мен болайын! Ылайым, ылайымда мен сияқты темір жолды құшақтап қақсаған пенде болмасын!

— Толғанай, ұлыңа жолыға алмай қалғаныңды сен бергі үлкен соқпақтан қайырыла бергеніңде-ақ білгенмін. Түрің жуған шүберектей, көзің шүңірейіп, аурудан тұрғандай болып қалған екенсің.

— Онан да бір ай бойы ес-түс жоқ төсекте жатқанымның өзі жақсы еді. Таң атқанша келінім екеуміз тыным таппай, темір жолдың бойында әрі-бері жүгіріп жүрдік. Боран таңға таман кенет басыла қалды. Сол кезде батыс жақтан вагондары қирап, өртенген бір эшелон келді. Япырай, тас-талқан болып қираған эшелон сүйретіліп келгенде шатқал іші тып-тыныш бола қалды. Анда-санда қардың жай суырғаны болмаса, станцияда жан жоқ, үн жоқ. Сондай-ақ эшелонның өзінде де тірі жан жоқ, екен. Тегіс қирап қаусаған вагондар ескі мазарлар тәрізді тұнжырап, түтін өртенген қарағай исін шығарып тұрды. Кеше түні ұшырасқан шолақ қара тонды орыс адамы қолшамын көтеріп, жанымызға келгенде Алиман одан: "Бұл не болған эшелон? — деп сыбырлай сұрады. "Бомбаның сойқанына ұшыраған" — деді ол да сыбырлап. "Енді бұл вагондарды қайда алып бара жатыр?" "Ремонтқа" — деді теміржолшы. Олардың сөзін тыңдап, бұл эшелонда кімдер болып, қайсы жерде үстіне бомба түсіп, өрт-жалын, ызың-шу, қым-қуыттың ішінде кімдер қол-аяғынан айырылып, кімдер жан тәсілімін беріп өмірмен қоштасты екен. Соғыстың елесі осы болса өзі ше, өзі не деген сұмдық деп ойланып тұрдым. Соғыстан келген эшелон көпке дейін станцияда тұрып, онан кейін жайымен жылжи қозғалып, әлдеқайда жүріп кетті. Жүрегім қысылып, заманам қуырылды. "Енді Майсалбегім де әлгі қираған эшелонның келген жағына қарай, қан майданға жол тартады екен ғой. Қасым не болды екен? Субанқұл да Рязань шаһарына жақын жерде ойнап жатырмыз деп жазыпты... Онысы майданнан онша алыс көрінбейді... Күн шықты, түс те болды, түңіліп те қалдық. Майсалбек біз келгенше өтіп кеткен екен ғой, болмаса станцияға келген бір де эшелонды қалдырмай тосып алдық. Не істейміз енді? Майсалбекпен жүз көріспей қалғанымыз ба сөйтіп? Аттарға деген арбадағы жем-шөп те таусылды деп, әр нені бір ойлап, ауылға қайтып кетуге де дәтіміз шыдамай Алиман екеуміз теміржолшыларға жәрдемдесіп, жолдағы қарды күрекпен аршып жүрдік. Өйтпесек уақыт өтетін емес. Суық кешегідей болмай күн тек жаяу бұрқасынданып тұрды. Бір мезетте аспан ашылып, торлаған бұлттар ысырылып, күн көзі көрінді. "А-а, құдай-ай, осы күндей болып ұлым жарқ етіп көзге көріне қалсайшы! Келтіре гөр, құдай, жолықтыра гөр! — деп жалбарындым. Сол сәтте шығыс жақтан паровоздың өктем айқайы естіліп, станцияға жақындаған эшелон көріне бастады. "Ене, осы болып жүрмесін? Құдай біледі осы!" — деді Алиман, қоржынды жалма-жан иығына салып.

Ол сонда біліп тұрғандай, неге екені белгісіз құп-қу болып, бетінен қаны қашты. Менің де тынысым тарылып, жүрегім алып ұшты. Бірінен кейін бірі тіркелген қос паровоз түтін будақтатып, бу атып, қызыл темір дөңгелектер тарсылдап, шақылдап өте беріп, о дегенде жайдақ вагондарда брезентпен қымталған зеңбірек, танктер жанындағы мылтықты адамдарымен көзге түсіп, онан кейін вагондардың есігінде топталған солдаттар, қияқ, он, сөз — құлаққа анық естілмей, көзге ілінбей ышқына зулады. Қолында кішкене жалаушасы бар бір теміржолшы жүгіріп келіп: "Тоқтамайды! Тоқтамайды!" — деп қолын сілтеп, біздің кеудемізден итеріп жолдан шеттете беріп еді, осы сәтте: "Апа-а! Алиман-ан!" деген айқай тап жанымыздан естілді. Майсалбек! Алда, айналып кетейін балам-ай, бір қолымен вагон есігінің тұтқасынан ұстап басын сыртқа шығарып, құлақшынын бұлғап қоштасып барады екен. "Майсалбек!" — деп бір айқайлағанымды-ақ білемін Сол бір мезетте Майсалбектің бейнесі маған дана адамның бейнесіндей көрінді. Шинелінің етектері желмен түріліп, шашы жалбырап, жүзінен — өкініш пен қуаныштың, ұшырасу мен қоштасудың іздерін іштей сезінгендей болдым. Азынаған жел оның айқайлаған даусын ала қашып, мен Майсалбектің сол тұрпатынан көз айырмай, ол алыстаған сайын пойызбен қоса жүгіріп, эшелонның ең соңғы вагоны жанымнан зу етіп өте шыққанда, артынан тағы жүгіре түсіп, бір кезде етбетімнен құладым. Ой, сондағы боздағаным-ай, зарлағаным-ай! Оқ жауған майданға кетіп бара жатқан ұлымның орнына темір жолды құшақтап қоштасып жаттым. Дөңгелектердің рельске тықылдап ұрғаны бірте-бірте алыстай берді.

Қазір де кейде сол эшелон құлағымды тұндырып, қос паровоз алып ұшқан вагондар миымды қақ жарып мылжалап өткендей болады.

Сонда артымнан көзінен сорасы ағып Алиман, оның соңынан тағы бір теміржолшы орыс әйелі келіп, жатқан жерімнен тұрғызып, жолдың шетіне шығарды. Алиман мені қолтықтап келе жатып сонда қолыма әскер құлақшынын ұстатты: "Мә, ене, мұғалім бала тастап кетті", — деді ол. Бақсам, Майсалбегім оны маған тастап кетіпті ғой.

— Дұрыс айтасың, Толғанай. Арбада келе жатып, құлақшынды көкірегіңе қайта-қайта қыспап па едің.

— Иә, сол құлақшын әліге дейін үйде ілулі тұр. Маңдайында қызыл жұлдызы бар, боз матамен тысталған солдат құлақшыны. Кейде қолыма алып иіскеймін, онан әлі де ұлымның иісі шыққандай болады.

IV

— Толғанай, соры қайнаған Толғанайым, ана қалт-құлт еткен басыңды сонда боз қырау шалмады ма. Қайран қолаң шаш! Сен бұл жерге келген сайын әрқашан өзгеше боп келетінсің. Жүгің ауыр тартқандай ерніңді жымқыра тістеп, іштей тынып, үндемей келіп, үндемей кетіп қалсаң да, басыңа қандай ауыр күн түскенін мен сонда біліп жататынмын.

— Иә, Жер-анам, үндегенде не істер едім. Мен тек жалғыз болсам екен — соғыстың шарпуы тимеген бірде-бір отбасы, бірде-бір адам қалған жоқ еді ғой. Басқасын айтпай-ақ қояйын, дүниенің алды-артымен ісі жоқ шағында тілі жаңа ғана шыққан бармақтай балалар да, ана сүтінің дәмін әлі сезе қоймаған сәбилер де, өлең айтып жіберші десең, аңырап:

Ақ көйлегім етегі, Көлең-көлең етеді. Әскерге кеткен әкемнің, хабары қашан жетеді, — деп, қақсап тұрса, кімнің қабырғасы сөгіліп, қаны қараймайды, бүлік салған дұшпанға: "Сені ме, сені!" — деп кім кектенбейді. Ал енді сұм қара қағаз келгенде, әскерге кеткендерінен айырылып, бір күнде ауылдың екі-үш жерінен ойбайлаған дауыс шығып, көз жасы көл болып жатса, жүрегіңді тірідей үйткенін сонда біледі екенсің! Тап сол күндері бригадирлікті атқарып, елдің қуанышы мен қайғы-зарына ортақ болып, көпшілікке емін-жарқын бас-көз болып жүрдім, оған қазір де мақтанам, қазір де өте ризамын. Ол болмаса, мүмкін мен әлдеқашан қайратым кеміп, әлдеқашан жасып, әлдеқашан соғыстың ауыртпашылығы астында қалатын едім. Қылышын қынаптан суырып келген жауға бір ғана дауа бар емес пе; ол — күрес пен еңбек қой. Міне, сондықтан, туған балам, жұмыс арасында шауып келіп, іштей тістеніп, аттың басын қайта бұрып, үндеместен шоқыта жөнелуімнің себебі де сол еді. Есінде ме, Жер-ана, Қасымнан хат келген күн?

— Есімде болмай ше, Толғанай. Сенің көшеден шыға келгенің, алдыңдағы арық-атызға қарамай аттың басын қоя беріп, ағыза шауып келе жатқаның менің әлі есімде. Сен сонда аңызда көң төгіп жүрген келінің мен кенжеңе "сүйінші, сүйінші" деп атой салып келгенсің, Толғанай!

— Сүйінші дегенде қайтпекпін! Екі ай бойы өлі-тірісі белгісіз Қасымнан аманмын деген жалғыз хабар келсе, мен сүйінші дегенде кім сүйінші демек! Москваның түбіндегі аласапыран шайқасқа екі рет қатысып, екеуінде де аман-есен шықтым, немістердің беті қайтып, сағы

сынды, біздің полк қазір демалуда деп жазыпты. Алиманның сондағы қуанғаны-ай! Арбадан жалма-жан ырғып түсіп, маған Жайнақтан бұрын жетіп: "Енеке-жан, аузыңа май, айналайын енеке!" — деп хатты ұстаған қолдары дірілдеп, дұрыстап оқи алмай: "Аман! Аман-есен!"— дей берді. Әлгінде жерге көң төгіп жүрген келіншектер жүгіріп келіп: "Кәне, оқышы, Алиман, күйеуің не депті?" — десе. "Қазір, айналайындар, қазір!" дегенімен оқи алмай қойды. "Маған бере тұршы, жеңеше, жұртқа оқып берейін", — деп, Жайнақ хатты алды да, заулатып оқи бастады. Алиман сонда неге екенін білмеймін отыра қалып, маңдайына уыстап алып кар басты. Хат оқылып біткенде, ол орнынан тұрды да, бетіндегі еріген қардың суын да сүртпей, албыраған беті не күлерін, не жыларын білмей түс көрген жас балаша күлімсіреп: "Жүріңдер, енді жұмыс істейік!"— деді. Дерін десе де өзі асыққан жоқ, төңірегін жайымен шолып алып, қарды кешіп жайымен кете барды. Не ойлағанын қайдам, жазда осы далада Қасымға сусын ала жүгірген кездерін есіне түсірді ме, бәлкім, оның әскерге кетерде комбайнымен қоштасқаны көз алдына келіп тұрды ма, мен оның не ойлағанын түсіне алмадым. Япырай, келінімнің сыры не де болса іште жатпай, жүзіне табан астында шығушы еді. Осындай жандар болады ғой өзі. Алиманның көздері сол сәтте сүйсінді де, мұңданды да, әлдеқандай әсем көріністерді елестеткендей күлімдеп, еркелеп, үлкен жолда жауындай төгілген сары жорғаның алыстаған шаңын ұзата қарағандай, мөлтілдеген жас келіп, қысқасы, келінімді түрлі ой, сан сезім билеген тәрізді. Жайнақ, әзілқойым оны жөніне қоймай жеңінен тартып: "Ә, жеңеше, есің ауып кетті ме, қалай! Әлжуаз екенсің, хатыңды оқи алмай, елге күлкі болды деп Қасымға жазып жіберейін. Әйелінді қайтадан мектепке бергелі жатырмыз дейін", — деді. Алиман оны жонынан салып қалып, олар бірін-бірі қуа жөнелгенде, мен де рақаттана күлдім. "Мейлі! — дедім сонда мен ішімнен қайраттанып... — Жауды жау ғана басады! Қасымның соғысқа кіріп, ел қатарлы немістермен шайқасып шыққаны рас болды. Менің балаларымдай жігіттер ел қорғамағанда кім қорғайды. Әйтеуір аман болып, дұшпанды талқандап, жеңіспен оралса болғаны. Онан басқаның бәріне шыдаймыз, мейлі ит азабын тартсақ та тезірек күйретсек екен!"— деп тіледім. Бұл менің ғана тілеуім емес, көптің тілеуі, ұлы тілек болған соң бәріне бейіл болады екенсің. Үйде қалған жалғыз кенжем, Жайнағым, он сегізге толар-толмай әскерге кеткенде: "Жә, енді басқа салғанды көрерміз!"— деп қана іштей тынып, жым болдым.

Қыс аяғына жақын Жайнақты өзі құралыптас балаларымен бірге военкоматқа шақыра бастағанда, оларды жай әншейін әскер ойынға

шақырып жүрген болар деп ойлағанмын. Оны әскерге алады деген тіпті ойда жоқ. Екі рет ауданға барып, он шақты күннен ойнап келіп, үшінші жолы бір күн өткеннен кейін Жайнақ үйге қайта оралды. "Сені не, босатып жіберді ме, тез оралдың ғой?" — деп сұрасам, — "Жоқ, апа, ертең ауданға қайта кетемін. Военкомат бір күнге рұқсат берді", — деді. Сонда байқасамшы. Әлдеқайда ұзақ сапарға кетуге қамданғандай, Жайнақ ол күні көп жұмыс бітіріп тастады. Жұмыстан қайтып келсем, қораның ішін мұнтаздай етіп сыпырып, көп ағаш жарып, сиыр қораны тазалап, тамның төбесіндегі шөпті қайтадан жайып болып, енді әкесі ат байлайтын ақырдың құлаған жерлерін жөндеуге кіріскен екен. "Ой, оны не қыласың, балам, жазда-ақ жөндемейсің бе?" — десем. — "Қол боста бітіріп қою керек, апа, кейін қол тимей қалады", — деп қойды. Бақсам, бұлай деп маған жорта айтқан екен. Жайнағым өз еркімен, комсомолдың шақыруы бойынша майданға аттанбады ма. Оны біз Жайнақ жүріп кеткеннен кейін барып білдік. Станцияға арба айдаған ауылдасынан хат беріп жіберіпті. Алда сори қайнаған балам-ай, шыныңды айтып, қоштасып кетсең болмайтын ба еді, жылап-сықтасам да жолыңа кесе тұрмайтын едім ғой. Алиман екеуімізге жазған хатыңда, қоштаспай кеткенімді кешіріңдер, сендер бірақ, білсін дедім, әскерге өз ерікіммен тіленіп кеткенді лайық деп таптым деп жазыпты. Мен оның істегенін жақтырмай тыйым салады деді ме, тұқымың өскір, әлде айтуға батылы бармады ма, кім білісін Бір топшылағаным, Жайнақ соғысты сүйіп қызығып кеткен жоқ, ол оны жек көргені үшін, соғыстың елге тигізген кесірі жанына қатты батып, қолына қару алғалы кетті. Әкесі, екі ағасы ел деп қан майданда жүрсе, оның жаны олардан артық па екен, ол да намысқа шабатын жігіт емес пе еді. Иә, Жайнақ тақ сол үшін, соғысты иттің етінен бетер жек көргені үшін кеткенше көзім жеткен-ді. Жалғыз Жайнақ майданға барғанда қиратып та салмайтын еді, бірақ бұлай деу де дұрыс емес: Жайнаққа ұқсағандардың оны қосылар, жүзі қосылар, мыңы қосылар, сөйтіп барып қол болар, сөйтіп барып көл болар, сөйтіп барып асу бермес тау болар! Жайнағым, кенжем, сүт құрғатқаным, әзілқойым, ақыным, әншім, солқылдаған шыбықтай боз балам! Сенің не үшін айтпай кеткеніңді сорлы анаң білмейді дейсің бе? Сені балалық қылып, соғыстың не екенін, өлімнің не екенін білмей кете берді деп ойлаймын ба? Ақынсынған түріңді керіп кейбіреулер сенің қандай бауырмал екеніңді байқай бермейтін еді. Сол, бауырмалдығыңнан қатын-қалаштардың көрген азабына енжар қарап тұра алмадың. Адамның жер бетінде істейтіні жақсылық емес пе. Мінекей енді, соғысқа кетіп құрбан болдың. Қырық төртінші жылдың қараңғы түндерінің бірінде партизандарға көмек көрсету үшін парашютпен самолеттен секіріп жүрдің,

артынан парашют-десантындамын, немістердің тылында үш рет болып, соғысып қайттық деп хат жаздың, сонан кейін сенен хабар пышақ кескендей үзілді. Жаумен шайқасып, айдалада оққа ұштың ба, әлде тоғайда адасып кеттің бе, немесе тұтқынға түстің бе, кім білсін. Егер тірі болсаң, ендігі бір хабарың келер еді ғой, балам. Сен өстіп мерт болдың, Жайнағым, сүт кенжем, қыршыныңнан қиылып, елдің есінде де онша сақталмадың. Ал енді мен сені ойыма алғанда, бізді аяп айтпай кеткенің әрқашан есіме түседі, баяғыда, станцияға арба айдап жүргеніңде, бейтаныс бір бармақтай балаға үстіндегі тоныңды шешіп бергенің есіме түседі. Қыс түсіп, аяз қаһарына мінген түндердің бірінде арбасын жолдастарына беріп, Жайнақ күртешені үйге кіріп келді. Суықтан көкпеңбек болған түрін көрсең, зәрең ұшады, тісі-тісіне тимей қалш-қалш етеді. Әйткенмен өзі көңілді, көзі күлім қағады. "Ой, бұл нең, киімің қайда, жолда біреу шешіндіріп кетті ме?" — деп есім шығып сұрасам, жайбарақат қана: "бір байғұс балаға беріп келдім", — дейді. Кейін жолдастары айтып жүрді: соғыстан босап келген бір орыс әйелі шиеттей төрт баласымен біздің станциядан түсіп қалған екен, бәрі де аш-жалаңаш бүрісіп, адам аярлықтай жағдайда екен. Кішкенелерін шешесі ескі орамал, жаулыққа орап қойса керек, ал сегіз-тоғыздары естияр баласына ештеңенің реті болмай, тылтиған камзолымен отырыпты. Жайнақ осы балаға үстіндегі шолақ тонын шешіп бермесі бар ма. Жолдастары айтады: тонды үстіне кигізсе, етегі аяғына оратылып, жеңі тізесінен төмен түссе де, бойы жыли түскен бала қайта жанданғандай, қайта тірілгендей қутыңдап, күлімдеп, рақатқа кенеліпті де қалыпты. Жайнақ соған мәз-мейрам болып, жол бойы суыққа шыдамай арбаның артынан жаяу жүгіріп, әлгі баланы ылғи есіне алып: "Дұрыс болмады ма, соры қайнаған бала бойы жылып, адам боп қалды, о?" — деп қайта-қайта айта беріпті. Шын сырымды айтсам, біреуге тон шешіп бергенмен елдің кемтігі толып, кетігі бітпейді. Бірақ жаңағыдай — бірге он қосылып, онға жүз, мың қосылса елшілік, адамгершілік, бауырмалдық деген осыдан барып туады ғой деп ойлаймын. Адам жақсылықты жерден тауып алмайды, адамнан үйренеді. Жайнақтың беріп кеткен тоны жыртылар, тозар, ақырында жоқ болар, мейлі жер жұтсын, сөзге тұрмайтын нәрсе, гәп онда емес, сол бармақтай балдырғанның жүрегінде тосын біреудің істеген жақсылығы өмір бойы сақталып қалса, адам болған соң басқаға жақсылық ету міндет екенін жастайынан сезіп қалса, Жайнақтың сауап істегені сол емес пе.

Әх, енді несін айтайын, кесапатты соғыс қаншалардың кендірін қиды. Жайнағым аман болғанда қандай адам болатын еді! Мінезіңнен, қылық-

қасиетіңнен айналайын жан балам, қайдасың, қайдасың? Он екіде бір гүлің ашылмай жатып, қай жерге барып жалп ете қалдың екен? О, дүние, о, жан жаратқан Жер-ана, бір сәтке ғана, көзді ашып-жұмғанша ғана баламды тірілтіп, бір ғана рет көлеңкесін көрсетіп қойсаңшы!..

— Толғанай, сабыр ет, жүрегіңді басшы. Өйтпе, өзіңді-өзің аясайшы... Жүрегіңнің әрбір соққанын сақтасаң нетті. Әлде мойыңдағы парызыңды ұмыттың ба?

— Жоқ, сырлас далам, ұмытпақ емеспін. Ұмытпағандықтан осылай келіп тұрған жоқпын ба? Сол парыз болмаса, ендігі жер басып тірі жүремін бе. Кеудеде шықпаған жан ғана жүр, жүрек әлдеқашан салдырлаған бос қалбыр болған. Есіңде ме, Жер-ана, баяғы қаралы күн?

— Есімде, Толғанай. Сені қос басынан неге шақырып кеткендерін де білемін. Адамдардың назарынан, қас-қабақтарынан, олардың терең күрсінулерінен сезгенмін.

— Иә, бәйшешектей жайнаған көктемде жаңа ғана қос шығарған кезіміз емес пе еді. Күн тимеген кемерлерде күртіктер әлі де жонданып жатқан еді. Әйткенмен де дамылсыз соққан өкпек жел жер бетін тобарсытып, күншуақта көк қылтиып, жаз өз күшіне әбден мінген шақ еді. Бұл сенің жазды аңсап, себілетін дәнге талға болғаныңнан, диқан далам! Томсарған бетің көгілдір буалдырланып дүниенің шартарабы бұрынғыдан бетер құлпырып, бұрынғыдан бетер күмістене мұнартып, төсекте жатқан әйелдей балқып жатқаныңнан, дарқан далам!

Соқаны енді ғана жерге салып, дымқыл топырақтың жылы демі жүректі елжіретіп, трактордың артынан кетіп бара жатып: "дәнді, түсімді, егінжай бол, соғыста жүргендерге медет бола көр", — деп, Субанқұл мен Қасымнан көптен бері хат-хабар келмегені есіме түсіп, ойланып тұрғанымда ауылдағы қариялардың бірі салдыратып жетіп келді. "Келіп қалған екенсіз, ақсақал, іс ілгері бассын деп батаңызды беріңіз!" — дедім, "Диқан бабам, қыдыр дарып, қырманға астық сыймасын, игілігін ел көрсін!" — деп, әлгі кісі ат үстінде бата қылды да, — "Толғанай, ауданнан келген пономош бригадир келсін деп шақырып жатыр, жүр!" — деді. Қосшыларға жұмыстарын айтып, қыстаққа тарттым. Ойымда дәнеңе де жоқ, ауданнан күнде мықтылар келіп жатады, әсіресе қос шыққанда жиілететіндері бар емес пе. Қариямен өткен-кеткенді әңгімелеп келе жатқанымызда, әлгі кісі сөз арасында: "Рахмет

саған, Толғанай, осындай ауыр күндерде ел-жұртқа бас болып жүрсің, тізгініңді босатпай істей бер. Саған да оңай емес, адамның басына не келіп, не кетпейді, бірақ, қайсымыз болсақ та, осындай таршылықты бір-бірімізге үйде де, түзде де медеу-медетпіз. Елміз ғой. Елмен көтерген жүк жерде қалмас", — деп қойды.

Ауылға кіре беріп, көшені бойлап келе жатқанымызда біздің үйдің жанында шоғырланған топтың тұрғанын көрсем де ойыма ештеңе алғаным жоқ. Қария маған жалт қарап: "Аттан түс, Толғанай!" — деді. Мен аң-таң боп қарап қалсам керек, әлгі кісі жалма-жан атынан түсе қалып, менің қолтығымнан алып: "Түс, Толғанай, түсуің керек!" — деп тағы қайталады. Сөзге де келе алмай, тұла бойым мұздап аттан түстім. Сөйтсем ана жақтан Алиманды ертіп, үш-төрт әйел келе жатыр екен. Алиман сол күні алыста арық аршып жүрген. Оның көтеріп келе жатқан кетпенін бір әйел иінінен ала салды. Сонда ғана барып білдім. "Бұл нелерің, ойбай!" — деп көшені күңіреніп аңырадым. Соның арасында Айша көршіміздің қорасынан әйелдер шығып, мені қолымнан қатты ұстады: "Қайрат қыл, Толғанай, Субанқұл мен Қасымнан айырылды!" — дегенде, "Ене, енекем-ай!" — деп Алиманның шыңғырған даусы шықты, жиылып тұрған жұрттың бәрі: "Бауырым-ай! Бауырым-ай!" — деп өкіріп қоя берді. О, сұм соғыс, осыны істемек пе едің? О, қара күн, көрейік дегеніміз осы ма еді? Мен емес, көшелер, тамдар, тал-теректер шайқала теңселіп, айналаны күңіrentкен, аңыраған, шыңғырған, өкірген ащы дауыстардан құлағым тұнып, керең адамдай ештеңені ұқпай, қандай да бір үрейлі жым-жырттықтың құшағына еніп, аспандағы бұлттар, қоршаған адамдардың жүздері түсімдегідей еміс-еміс көрініп, не өлі, не тірі екенімді сезбей, артыма қайырылған қолдарымды босатып алуға әрекеттеніп жаттым. Жанымдағылар кімдер екенін, есіктің алдында дүрліккен жұрттың кімдер екенімен ісім жоқ, менің бір ғана анық, айқын көргенім — Алиман. Бетін, көйлегін жыртып, шашы дода-дода болған келінім зар қақсай шыңғырып, екі жақтан ұстауға ұмтылғандарға бой бермей, ылғи маған қарай жұлқынумен болды. Алиманға ертерек жетсем деген оймен мен де оған қарай ұмтыла бердім, бірақ қырық күншілік алыс жолдан келе жатқандай талықсып, бір-бірімізге жете алмай, қосылуға арада ықылым уақыт өтіп, ортаға ықылым жол түскендей болды. Бір кезде Алиман жақындап келді, тұнған құлағым сонда ғана ашылды. Екі қолын жая: "Қаралы күн, ене, айырылды, жесірміз, жесірміз! Күніміз сөнді, айымыз өшті, жесірміз!" — деп Алиман мені құшақтай сылқ ете қалды. Иә, сол сәтте екі жесір қосылып, бір-бірімізге күйікті көкірегімізді басып, еңіреп ботадай боздап жыладық...

Қайран азаматтар, тау құламай неғып тұр, көл таусылмай неғып тұр! Субанқұл мен Қасымым, әкелі-балалы екеуі қандай диқан еді! Дүниенің тұтқасы осылар сияқты бейнеткерлер емес пе: елді тойғызған да осылар, жау келгенде қолына қару ұстап, мекенін қорғап, қан төккен де осылар. Ал енді, мысалы соғыс шықпағанда Субанқұл мен Қасымым қанша адамға еңбегінің жемісін татырып, қанша егін өсіріп, қанша қырман бастырып, қанша шаруа тындырар еді! Өздері де ел еңбегінен көріп, дүниенің қанша рақатына кенелер еді. Ойлап отырсаң, қызық, айналайын туған жер, соғыс басталады екен де, сол соғыста адам баласының ең асыл, он саусағынан өнер төгілген азаматтары істеп жатқан жұмысын тастап, бірінің қанын бірі төгіп бірін-бірі өлтіруге мәжбүр болады екен. Ал енді мен бұған түк риза емеспін, өмірімде риза емеспін! Табиғаттың жандыдан ең биік жаратқаны — адам баласы ма, дүниені игерген кім — адам баласы ма, олай болса, бір-біріне осыншалық залал-зәбір келтірмей, тыныштықта өмір сүре алмай ма? Айтшы шыныңды, туған далам, айт, бер маған жауабыңды!

— Қиын сұрау бердің-ау, Толғанай. Мен мен болғалы, адам адам болып жаратылғаннан бастап, соғысқаны соғысқан. Кей кезде соғыстан тегіс қырылып, тып-типыл болған, жер бетінен жоғалған елдер де болған, күлін жел суырған, тірі жан қалмай қираған шаһарлар да болған. Неше ғасырлар бойы адамның басқан ізіне зар болып, йен жатқан заманым да болған. Соғыс шыққан сайын, әр кез құлағы барларға ұстаспаңдар, қан төккенше ақыл тоқтатыңдар деп айтамын. Қазір де айтар сөзім сол: "Әй, адамдар, дүниенің төрт бұрышында өмір кешкен адамдар сендерге не керек — жер ме. Мына мен — жермін, мен барлық адам баласына бірдеймін, маған таласуларыңның керегі жоқ, маған ынтымақ керек!

Еңбек керек! Бір дән тастасаңдар, жүз дән етіп беремін, шырпы тастасаңдар, шынар қылып беремін, бақ отырғызсаңдар мәуелетіп беремін, мал жайсаңдар, шөп болып беремін, там тұрғызсаңдар, дуал боламын, үрім-бұтақтарың көбейсе, бәріңе жай боламын! Мен таусылмаймын, мен қабағымды шытпаймын, мен кеңмін, бәріңе де жетемін!" Ал енді, Толғанай, адам баласы тыныштықта өмір сүре ала ма, жоқ па дейсің. Өзің ойлап қарашы, ол менен емес, ол сендерден, адам баласының өзінен, сендердің ынтымақтарыңнан, ықтиярларыңнан, ақылдарыңнан... Соғыс зардабын мен тартпайды дейсің бе. Майданда құрбан болған бейнеткерлерімнің, сенің Субанқұлың, Қасымың, Жайнағың сияқты диқандарымның еңбегін сағынам, оларды жоқтаймын. Қос уақытында шықпай, егін кезінде суарылмай, қырман кезінде бастырылмай жатқанда, мен оларды: "Келіңдер,

балуан білек диқандарым, келіндер, балаларым, тұрып келіндер, құрап, күйіп барамын!"— деп шақырамын. Әттең-ай, комбайнын айдап, Қасым егін орып жүрсе кәне, әттең-ай, қызыл плакат іліп, Жайнақ арбасын салдырлата айдап келсе кәне!..

— Сен де мендей емессің бе, құтты далам, сен де мендей сағынып жатырсың, сен де мендей жоқтайсың. Рахмет саған, бауырлас жер!

Білесің ғой өзің, жаман-жақсыны бірге көрдік. Субанқұл Қасымдардың орнын жоқтатпайық деп, Алиман екеуміз қара жамылып, ең болмаса мауқымызды да баса алмай, көз жасымызды емін-еркін төге алмадық. Естірткеннен жеті күн өтіп, жетісін берген соң ел рұқсат етті: жыл бойы аза тұтсақ та аз болар, амал қанша, арты қайырлы болсын, Майсалбегің мен Жайнағың — онда Жайнақ тірі — хат үзілмей келіп тұрған кезі болатын, аман-есен қайтып оралсын, жаз жарыс дегендей, тіршілік қамын ойлаңдар, егін айдауға уақтысында кірістік, өлгендер үшін дұшпаннан ош алғанымыз осы болсын десті. Келініміз екеуміз үйде отырсақ қайтер едік, өлгеннің соңынан өліп кетпейді екенсің, көпшіліктің айтқанына көніп жұмысқа шықтық. Жұмысқа шығар күні таң азаннан басқармамыз Үсенбай алақандай ескі қағаз алып келді, қара қағаздар екен, сақтап қой деді. Қарасам, Қасымның қара қағазы жарты ай бұрын колхозға келген екен, Москва түбіндегі шайқаста, Ореховка деген қыстақта қаза тауыпты. Оны әне естіртеміз, міне естіртеміз деп жүргенде Субанқұлдың да қара қағазы келіп жетіпті. Ол да жойқын айқаста Елецк қаласында мерт болыпты. Ауылдастарымыздың екі азаматымыздың жаманатын бірдей естірткен себебі осы екен. Онан арғысын несіне айтып жатамын. Бригадирмін ғой, белімді бекем буып, қайта ат арқасына қондым.

— Сен келгенде, Толғанай, екеуміз көпті көрген аналарша іштей тынып, үндемей көрістік, рас па?

— Иә, әйтпеске басқа амал болды ма? Мен жылап босай берсем, келінім онан бетер өмірден жерімей ме. Білесің ғой, күйеуін ондай азалаған әйелді өмірімде көрген емеспін. Мен ерімнен де, баламнан да айырылып, күйігім онан кем емес еді, солай болғанмен менің жөнім басқа еді. Не дегенмен Субанқұл екеуміз біраз жыл өмір сүріп, өмірдің ащы-тұщысын татып, балалы-шағалы болдық, тілегімізге жеттік. Соғыстың ылаңы болмағанда бірге қартайып, бұйырғанын тең көретін едік. Ал енді Алиман мен Қасым жаңа ғана қосылып, жастықтың ең бір қызық шағында, махаббаттың ең бір

ыстық кезінде, балтамен шорт шабылғандай, екеуі екі жақта семді ғой. Өлгеннің ісі де өлген, бірақ Алиманның тірі боп жер басып жүргені болмаса, түсінген кісіге, оныкі де өлгенмен бара-бар емес пе еді. Әлбетте, Алиман жас болатын, кейін жүре-бара, бәлкім, тағы өзіне лайық адамын табар. Алиман тәрізді жесір қалған жас келіншектер соғыстан кейін қайтадан отбасын құрып кетті. Бірталайының бағы ашылды, қазір үйлі-баранды аналар. Осылардікі дұрыс жол Бірақ адамның бәрі бірдей емес екен ғой. Кейбіреуі бұрынғыны тез ұмытып, жанға түскен жарақаты жазылған соң, дереу жаңа жолға түседі. Ал енді Алиман соры қайнаған олай бола алмады. Басына түскен қырсыққа төтеп бере алмай, бұрынғысын мүлде ұмыта алмай қойды. Бұл тұста менің де адам кешірмейтін күнәм бар. Иә, іс насырға шапқанда босаңдық жасадым. Босаңдық деп айтуға да болмайды, келінімді аяп жүріп, оның ішкі сырына араласа алмай қалғанымды не десем екен, босаңдық па, жоқ әлде онан да ауыр күнә ма? Есіңде ме, Жер-ана, сол жазда осында болған оқиға?

— Баяғыда келініңнің менің төсімде жүгіргенін айтасың ба?

— Иә, соны айтамын. Сол жазда ажарыңды ашып гүл жайнап, осы жайдақ жатқан аңыздан анау үлкен жолға дейін құлпырып тұрмады ма. Гүлдің көріктісі қызғалдақ емес пе, шіркін!

Ол күні біздің бригаданың адамдары бас арықты аршып жатқан. Мен де сол арада қосшыларға бір барып, қайта кеткен шайқандарға қайырылып, ат үстінде жүргенмін. Арықты күн батпай ерте аршып болған адамдар үйді-үйіне қайтты. Алиман, сен келіншектермен үйге бара бер, кешікпей мен де жетемін дедім де, жолдағы қосшылардың лашығына қайырылдым. Біраздан кейін жүрейін деп, аяғымды үзеңгіге сала бергенімде Алиманды көзім шалып қалды. Ол үйге кетпей, осында жалғыз қалыпты. Гүл теріп жүр екен Гүлді өзі сондай артық көретін еді ғой. Әй, қайран Алиман, гүл сүйген, гүлдей келінім! Қолына ұстағаны он шақты қызғалдақ, оны еркелете сипап, бетіне тигізіп, терең ойға шомып тұрған тәрізді. Оның өстіп тұрғанын көргенімде ыстық тер бұрқ ете қалды. Баяғыда орақ орып жүріп, гүл тергені есіме сап ете қалды. Онда ол қызыл орамал салып, қолына ұстаған ақ шешекті гүл шоғы емес пе еді. Ал қазір басына салғаны қара жаулық, қолына ұстағаны ал қызыл гүл, айырмасы сол Алиман сонда басын жоғары көтеріп, көпке дейін бірдеңе іздегендей төңірегіне көз жүгіртіп, онан кейін аспанға қарап, бір уақытта "мұның енді кімге керегі бар еді" дегендей, кешір, Жер-ана, сені бетке ұрғандай ашумен қолындағы гүлді лақтырып

жіберді де, өзі етбетінен құлап басын ұстап жатып қалды. Жарайды, енді оңашада жылап алсын деп, мен лашықтың сыртында тасаланып тұрдым. Соның арасында Алиман орнынан қайтадан атып тұрды да, бет алған жағына, үлкен жолды көздей ышқына жүгірді. Есім шығып атқа міне сала соңынан түстім. Жеткізсейші. Алдымда қара жаулық салып, жолындағы қызыл гүлді кешіп келінім зымырап барады. Не істерімді білмей: "Алиман! Алиман! Бұл нең, ойбай! Тоқта! Тоқтасайшы!"— дей бердім. Баяғыдай сары жорғаның соңынан жүгіргеніндей Алиман үлкен жолға жетті де, қайтадан маған қарай бет алды. "Ене, енекежан. Маған ештеңе айтпаңыз! Үндеме! Айтпа!"— деп қолын созып жүгіріп келді де, аттың жалын шеңгелдей ұстап, басын менің тіземе қойып, өксіп жылады. Мен үндеген жоқпын, не деймін, өксігін басқанша күтіп тұрдым. Бір кезде Алиман басын оқыс жұлып алып, маған қарады. Ой, сондағы түрін-ай, көзінен ыстық жас парлап, бетін жуып кетті, көзі көнектей. "Қарашы, ене!— деді ол өксіп,— күн мынадай боп жарқырап тұр, дала мынадай гүлдеп тұр, ашық аспан мынадай күлімдеп тұр, Қасым жоқ, ә! Енді ол еш уақытта келмейді, ә?" "Жоқ, келмейді", — дедім мен жаймен ғана. Алиман қатты күрсініп алды да: "Кешір, ене, — деді. — Қасымның артынан жүгіріп барып бірге өлейін деп едім". Осыны есіткенде мен де жыладым. Ал енді мен адам болсам, көреген ене болсам, сонда оның көңіліне карамай: "Сенің бұл не қылғаның, бала болып кеттің бе, бұдан былай саған өмір сүрудің керегі жоқ па екен? Сендей келіншектердің қаншасы жесір қалып жатыр. Сабыр ет, Қасымды бірте-бірте ұмыт, сендей келіншек жерде қалмайды. Өз теңіңді тағы табарсың. Бағың ашылар. Бүйтпе, жаман боласың. Өмірден баз кешсең, өзіңнің сорың. Қайрат қыл!"— демейін бе, естіп оны ақылға салмаймын ба. Ал еді мен олай деп айта алған жоқпын, шындық болса да — суық сөз екен. Кейін тағы неше рет осы сөздің кезегі келгенде, тілімнің ұшында тұрса да, батылым барып айта алмадым.

Бұған әр түрлі себептер болды, менен ғана емес, Алиманның өзінен де болды. Қысқасы, сөздің қызған темірдей тілгіш кезі болады екен, онан өткен соң, кісінің жағы ашылмай, айтуға ауырсынып, ескі кесел тәрізді созылып кетеді екен. Бұл әңгімені мен қазір ғана, заман тынышталып, арада қанша уақыт өткеннен кейін айтып отырмын. Ал енді онда, сонау дүрбелең жылдарда, колхоздың бітпеген шаруасымен аласұрып бұл істі жайбарақат отырып жан-жақты терең ойлауға уақыт та, мұрша да болған жоқ. Біздің барлық әрекетіміз, үмітіміз, тілегіміз, күткеніміз — ертерек жеңіс келсе екен, ертерек соғыс бітсе екен деген жалғыз ой. Онан басқаның бәрі өзінен-өзі шешіле жататын оңай нәрсе болып көрінді. Ал енді

соғыстың тұзы ащы сарқындысы бітті деп қазір де айта алмаймыз... Иә, Жер-ана, бітпегені үшін өстіп бәрін қайтадан еске алып, бәрін қайтадан қансыраған жүректен өткізіп, сөйлесіп отырған жоқпыз ба.

— Айта бер, Толғанай, айт. Бүгін сөз сенікі, әңгіменді жалға.

— Жалғамасқа амал қанша: өмірдің өзі-ақ, жалғап тастамады ма. Соғыстың үшінші-төртінші жылдары адамды сүйіндіріп те, күйіндіріп те, жау сүрінгеннен омақаса құлай шегініп бара жатса да, ешбір көзі бітелмейтін қуатынан, әлінен тайған елдің онан бетер қабырғасын қайыстырып, есінен тандырды. Күзде, егін жинаған кезде масақ теріп ептеп бүйірі шыққан ел қыс ортасынан былай қарай ашыға бастады. Әсіресе көктемде таудан көсік, жауқазын қазып жеп, күнелткендер де болды. Алиман екеуміз аш болсақ та тістеніп, сыр бермей, колхоздың жұмысына уақтылы барып күн өткізіп жаттық, ал енді балалы-шағалылар көр азабын тартып қиналды. Беттері ісіп кеткен балаларды көргенде теріме сыймай, ашуға булығып, бұл үшін мен жауаптыдай, олардың "нан"— деп телмірген көздеріне тура қарай алмай жүрдім. Қолымнан келсе ештеңемді аямай, ол тұрғай Субанқұлдың, Қасымның артынан барып шыбын жаныңды құрбандыққа шалсаң, сонда осы балалардың құрсағы тояды десе, ойланбай мақұлдар едім. Бір күні мен осы сөзді Алиманға айттым. Ол қатты ойланып қалды. "Дұрыс айтасың, ене, — деді ол. — Үлкен кісілер неге ашығып жүргенін түсінеді, ал оны балалар қайдан білсін, дүниенің ешқандай қулық, сұмдығымен ісі жоқ. Олардың жайы біздікінен де жаман. Соларға енді ептеп-септеп соғыс басылып әке, ағалары қайтып келгенше нан тауып беріп тұруымыз керек. Екеумізге енді, ене, осы қалды, басқа ештеңе жоқ. Қолдан келгенше елге пайдамызды тигізіп тұрайық. Ендігісі осы да, әйтпесе өмір сүріп не керегі бар?" Бірақ өмір біздің осы айтқанымыздай болған жоқ. Егін егіп, нан тапқан диқандардың нансыз қалуы тәңірден тысқары нәрсе. Бақсақ, соғыс кезінде — бұл соғыстікі, жан да, ерік те, еңбек те, жас балалардың быламығына дейін, барлығы бүкіл қимыл-әрекеттің, бәрі қан сорған соғыстікі! Онан ешкім ешқайда қашып құтыла алмайды. Қашып бас сауғалағандар да болды, жасыратын несі бар, бірақ сол қашқан-пысқандар айналып келді, ақыры сол азапты елге қол салады екен, оның дұшпаны, қарақшысы болады екен. Басқа жол жоқ, осы ғана екен. Бұған да көзіміз әбден жетті. Есінде ме, Жер-ана, баяғы қысқы түн?— Иә, баяғы сен адасып кететін түнді айтасың ба?

— Соны айтамын. Қырық үшінші жылдың қыс ортасы ма, жоқ әлде

жазға салым ба еді? Әйтеуір жерде қар бар, суық болатын. Түннің қай уақыты екенін қайдам, ел тегіс жатқан терең түнде, әлдекім терезені сындырып жіберетіндей ұрғылап: "Толғанай! Бригадир! Тұр ертерек! Оян!" — деп айқайлады. Есіміз шығып, Алиман екеуміз ұшып тұрдық. "Ене! Ене!" — деді Алиман қандай да бір үйреншікті нәрсені күткендей үнмен. Алда құрыған үміт-ай, әр кез естен екі елі шықпаған нәрсе сол сәтте менің де жүрегімді қыспасы бар ма: әскердегілердің бірі келіп қалмасын деген ой келмесі бар ма. "Сен кімсің? Сен кімсің?" — деп терезеге үңілдім. "Далаға шық, Толғанай! Бол тез! Сарайдан ат ұрланды!" — деді келген кісі. Алиман шам жағам дегенше етігімді кие салып, далаға жүгіріп шықты. Ат қораға басқармалар да жеткен екен. Сары жорға бас болып, оны біз колхозға өткізіп жібергенбіз, арбаға жегетін үш ат жоқ болып шықты. Біздің бригаданың жазғы қос айдауға байлаған сен тұр мен атайын мықты аттары еді. Аттардың түнгі шөбін салайын деп қарауылшы шөп қораға шығып кеткенде қағып кетіпті, қайтып келсе сарай іші қараңғы, шам сөнген, жел өшірген екен ғой деп жайымен жандырып қараса, бергі жағындағы үш аттың орны бос. Ол кезде үш жұмыс көлігін жоғалту колхоз үшін қазіргі кезде он трактор жоғалтқанмен пара-пар еді. Ал енді арғы жағын ойласаң, бұл майдандағы солдаттардың әрқайсысының бір сындырым нанын қолынан тартып алғандай нәрсе емес пе. Жабыла аттанып, қайсы біріміз оқталған мылтық ала шауып ізіне түскенімізде, ұрылар жолықса оңдырмайтын едік. Құдай-ақы, оңдырмайтын едік! Бірақ жете алған жоқпыз, ұзап кетсе керек және де қайда кеткенін кім білсін.

Ауылдың сыртында екі-үш топқа бөлініп, жан-жаққа кеттік. Сонда адасып кетпейін бе. Мінгенім колхоздың асыл тұқымды айғыры еді, жануар қамшы салдырмай алып-ұшып келеді, үлкен жолдан өтіп, тау жаққа бет түзегенімді білемін. Артымнан еріп келе жатқандар да бар еді, басқа жаққа бұрылып кеткен бе, олардан қара үзіп кеткенімді біраздан кейін барып білдім. Қарақшылардың қарасы қайдан көрінер екен деп, тізгінді тартпай иен далада ағызып келе жаттым, бір кезде ат тоқтай қалғанда ғана алдыма қарасам — терең сай. Тау етегіне келіп қалғанымды сонда барып білдім. Қарауытқан қыр үстінде арқан бойы жерде ай шалқалап, жұлдыздар жымындасып тұрды, аспан ашық. Мұздай жел күрткік қар үстімен ұйтқи соғып, жансыз құрайларды біріне-бірін қағыстырып тұрды. Иесіз ескі қорған ішінен үкі-жапалақтардың жағымсыз даусы естіліп тұрды. Бұл түні дүниенің әр жерінде әрқилы жақсылық пен жамандық болған шығар, тарихтың әр алуан ұлы да қайталанбас оқиғалары өтіп жатқан болар, ал енді біздің ауылымызда бұл түн осындай бір сойқан түн болды. Аттарды

кім алды екен, қандай немелер алды екен? Осындай кездерде елдің обалынан қорықпаған кімдер болды екен? Ана қамыстың ішінде бой тасалап жатпасын деп сайға түсіп қарадым. Ештеңе де жоқ, болғаны бір түлкі бұлаң етіп қамыстың ішінен шыға қашты да, ай жарығында күмістей құбылған құйрығын сүйретіп, жер үстімен жортып кете барды.

Кері қайттым. Сайды бойлап келе жатқанда есіме түсті: Жексенқұл деген біреу әскерден қашып келіпті, қасында екі жолдасы бар екен, Сары жазықтағы қазақтардан көрінеді деген қаңқу сөздерге онша сене қойған жоқ едім. Қайтіп қана көпшілік майданда өрт кешіп, шайқасып жатқанда бұлар мұнда қара басын ала қашып, бекініп жүреді? Бұл не деген жүзіқаралық: "Сен өл, мен өмір сүрейін дегені ме? Осы да кісілік пе?"— деп ойлап жүргенмін. Ауылда әркімнің сыры белгілі емес пе. Мұндай іске баратын ешкім жоқ болатын. Онан кейін ортан қолдай үш жылқыны кім бойына сіңіріп кете алмақ. Не де болса ұры алыстан келді. Әлгілердей сырттан торып, тау-тасты мекендеп жүргендер ғана сіңіріп кете алады деген ойға келдім. Жексенқұлдардың әскерден қашып жүргендері шын болса, онда бұл солардың жасаған сойқаны ғой деп түйдім. Олай дейін десең, ұрыны көзіңмен көріп қолыңмен ұстаған жоқсың. Бірақ, Жексенқұлдармен кейін беттесуге тура келді. Бұл оқиға көктемде болды.

Шынын айтсам, колхоздың күнделікті дүрбелең шаруасымен жүріп, бұл оқиға естен де шығып кеткен еді. Үш ат бір соқаның күші, ептеп құнан-пұнандарды үйретіп, бригаданың соқаларын түгендедік, амал қанша. Сонымен қос шығып, ұрыны емес құдайды да ұмытатын қарбалас басталды. Менің өмірімдегі ең бір ауыр жаз сонда болды ғой. Ел қайтсін, істейік ақ дейді, бірақ, аштықтан кетпен көтеруге әзер жарап жүр, тіпті жұмысқа жарамай қалғандар да болды. Баяғыдай қуат жоқ, жұмыс кешеуілдеп қалды. Оның үстіне колхозда тұқым аз, қамбаның ішін сыпырып-сиырып, әрбір дәнді теріп, әйтеуір әзер дегенде бригадамызға берілген егіс жоспарын орындадық-ау. Сол кездері елдің түрін көріп, қатты ойландым. Еңбек күнге дәнеңе алмаса, ішерге ас болмаса, енді елді қырамыз ба? Ендігі көктемде мұнан да бетер аштыққа душар боламыз ғой сәті болса. Жоқ, біздің бұнымыз жарамайды, қайтсек те бір ақылын табуымыз керек деп, анау тау етегінде бос жатқан ескі аңыздың орнын айдатып, егін ектірмек болдым, Басқармамен ақылдастым, райкомға дейін бардым, түсіндірдім: мұны біз жоспардан тыс, өз күшімізбен істейміз, елдің еңбекақысына үлестіріп береміз деп алдаймыз. Үстел құшақтаған бір мықты: колхоздың сталиндік уставын бұзасың, — деп жекіді. "Бұйткен

уставың қара жерге кірсін — дедім. — Бар, Сталинге айт! Біз бұралып аш жүргенде сендерге кім тамақ тауып береді?" "Аузыңызға ие болыңыз, құрығыңыз кеп жүр ме?" — деді. "Ие болмаймын! Біз істен шығып қалсақ, майдандағы солдаттарға кім нан тауып береді? Осыны ойламайсыңдар ма?" Қойшы әйтеуір, ақыры келісімдерін берді. Бірақ мәселе басқада еді: себетін тұқым жоқ, ал колхоздың қамбасында түйір дән ырымға табылмайды, енді қайдан аламын? Айлам, амалым таусылып, елді жинап алып, өзімше кеңес құрдым. Шығып сөйлеп, бар сырымды алдарына ақтарып салдым: "Кәне, халайық, кеңесіп кескен бармақ ауырмайды деген. Не істейміз? Келер көктемде де өстіп, тісіміздің суын жұтып отырамыз ба, жоқ әлде бір тіршілік істейміз бе? Мына егіндерге үміт артпайық, жорта жасырып керегі не, оның бәрі, тұқымнан басқасы, майдандікі, соғыста жүрген әскердің азығы. Ал енді тұқым тапсақ, жоспардан тыс азын-аулақ егін салатын шамамыз бар. Оның түсімін еңбекақыға, кәрі-құртандар мен жетім-жесірлерге бөлістіріп береміз. Маған сенсеңдер мен мұны өз мойныма аламын. Сөздің тоқ етері былай — үйлеріңде ішіп отырған, қаптарыңның түбінде қалған астықтарыңды беріңдер, жерге себеміз. Қазір ішпесек ішпей-ақ қояйық, бұған да шыдайық, ептеп ағарған ішіп, егін пісікке ілесіп кетерміз. Өздерің үшін, бала-шағаларың үшін ерлік көрсетіңдер, айналайын ағайындар, аямандар, ауыздарыңнан қайта шығарсаңдар да беріңдер, уақыт өткізбей тұқымды сеуіп тастайық!" — дедім. Жиналыста мақұл дескенмен, шынтуайтқа келгенде істің жайы олай болып шықпады. Әсіресе балалы әйелдер кісінің сай-сүйегін сырқырата зарлап, соғысыңды, өміріңді, колхозыңды жерден алып, жерден салып қарғап, сақтап отырған бидайы бар ма, арпасы бар ма балаларының аузынан жырып беріп жатты. Арбаны көшемен жүргізіп қойып, үйді-үйге кіріп, біреумен жарқын сөйлесіп, қайсы бірімен шекісіп қалып, алды жарты пұт бидай, арты бір кесе сұлы берсе де, әйтеуір ұсынғанын ала бердім. Мейлі қос уыс дән болса да пайда, күзде сол бір қос уыстан бір пұт астық алсақ, қазіргінің есесін қайырып алғанымыз сол емес пе деген ойда болдым. Әйтпесе мұндайға баспаймын ғой. Бірақ солай болса да, не үшін осындай қаталдық жасадым екен сонда? Оң жағыма қарап күліп, сол жағыма қарап жылап, тіпті ешкімді есіркеген жоқпын ғой. Бірқатарының қолынан тіпті тартып алғандай болдым. Бейшара Айша көршімнің сондағысын өмір-бақи ұмытпаспын. Күйеуінен ерте айырылып, Жаманбай соғыстан бұрын қаза таппады ма, қайғымен қажып, науқасқа шалдықты. Беті бері қараған кезде колхозда әлінің келгенінше жұмыс істеп, бақшасын күтіп, жалғыз ұлы Бектасты адам қатарына қосты. Ол да кәдімгідей іске жарап, бір үйді асырайтындай болып қалған-ды. Бектасқа сол күні тұқым жинаған арбаны айдатып қойғанмын.

Олардың үйінің тұсына келгенде: "Бектас, үйлеріңде ештеңе бар ма?" — деп сұрадым. "Бірдеңе бар болар, — деді бала. — Пештің қасында", "Әйтпесе өзің алып келе ғой" — десем, "Жоқ, Тоқан апа, өзіңіз барып алыңыз", — деді.

Екі-үш күннен бері ауруы ұстап, Айша үйінде жатыр екен. Реңі адам аяғандай, қуқыл тартқан, шамасы қиналып отырса керек. "Жұрт қатарлы беретініңді бер, Айша" — деп едім, "Бар болған астығымыз анау", — деп қапты көрсетті. "Сол болса да бер. Тұқым үшін, жер айдаулы, себеміз де тастаймыз", — дегенімде Айшаның қабағы түсіп, үндемей томсарды да қалды. Қайран жоқшылық-ай, адамды қалай қор етеді! "Айша, мынаны ең көп дегенде он күн талшық қыларсың, кейін қыстық азығың болады ғой, ертеңіні де ойлайық, балаңның игілігін көр, көшеде арбасымен күтіп тұр" — дедім. Айша ернін тістегілеп: "Бар болса, аяп отыр дейсің бе, Толғанай. Өзің де көріп жүрген жоқсың ба, мен мынадай шала-жансармын, құдайы көрші емеспін бе..." Айша осылай дегенде жүйкем босап кетті. Бірақ сол замат жоқтықты шетке қақтым. "Мен қазір көршің емеспін! — деп қатты сөйледім. — Мен бригадирмін, көпшіліктің атынан осы айыбыңды алып кетемін!" — дедім де, орнымнан тұрып, қапты қолыма алдым. Айша үндемей теріс қарады... Алты-жеті килодай бидай екен. Қабымен алып кете берейін дедім де, бірақ шыдамай тең жартысын үлкен табаққа төктім. "Бері қара, Айша. Жартысын ғана алдым, қапа болмашы", — дедім. Айша басын бұрып маған қарағанда, көзінен аққан жас боп-боз сала болып төмен қарай төгіліп тұр екен. Сонда тастап кетсем болмай ма, мұндай боларын біліппін бе, қапты ұстаған бойы үйден ата шықтым. Адамды бүйтіп ренжіткен кісіге қандай азап, ә құрысыншы дүниесі неге, немене үшін солай еттім екен! Қазір есіме алсам да, істегенімді ешбір кешіргім келмейді.

— Жоқ, Толғанай, онда сенің ешбір күнәң болған жоқ. Сен елге игілік істейін деп ойладың, бірақ ол орындалмай қалды.

— Иә, айналайын, диқан далам, сен бәріне куәсің: ниетім түзу болатын. Ал енді сонда ауылдағылар жабыла сабап өлтірсе де, бейіл едім. Білесің ғой өзің, үлкен екі қап тұқымдық астық жиналды, оны біз қалбырға салып тазалап, қос басына өзім жеткізіп тастағанмын. Ол күні қоя тұрсам да болады екен. Айдайтын біраз жер қалған болатын. Ертеңіне құлқын сәріден тұрып, жер жыртуға өзім асығып келемін. Тұқым дайын, жер дайын, барлығы да ойдағыдай келе жатқан. Кеш түскенде үйге келіп, әлденеге елеңдеп тыныш отыра алмадым. Күндіз Бектас пен тағы бір балаға

тырмаларды арбамен қос басына апарып тастандар деп дайындаған едім. "Бала — баланың ісі шала" дегендей, олар айтқанымды орындады ма, әлде жоқ па тақат таппай Алиманға: "Мен ана қосшыларға барып келе қояйын, тез ораламын" — деп, атқа мініп жүріп кеттім.

Қыстақтан шыға бере, аттың басын қоя бердім. Қас қарайып, кеш қараңғысы бірте-бірте қоюланып түсіп бара жатқан. Қос басына жете бере айдалған жерге қарасам, соқаға жегілген өгіздер бос тұр, жанында тірі жан жоқ. Осы уақытқа дейін өгіздерді доғармағаны несі деп, соқа айдаған балаға әбден ашуым келді. Қайда жүр екен ол жүгірмек дегенімше болған жоқ, жол бойында аударылып жатқан арбаны көріп, зәрем зәр түбіне кетті. Арбаның жанында да ешкім жоқ. "Әй, балалар, қайда жүрсіндер? Қайдасыңдар? Кім бар мұнда?" — деп айқайладым. Ешқандай жауап жоқ, тек жаңғырық естілді. Бұл несі, бұлар сау емес құдай біледі деп лашыққа шаба жөнелдім. Аттан секіріп түсіп, шырпы жағып кіріп келсем, Бектас жолдасымен, соқашы бала — үшеуі бірдей қолдары артына байланып, жерде жайрап жатыр. Киімдері өрім-өрім, бет-аузы қанға боялған, ауыздарына шүберек тығылған. Бектастың аузынан шүбіректі жұлып алып: "Тұқым? Тұқым қайда?" дедім өкпем аузыма тығылып. "Алып кетті, сабап алып кетті" деп, ұрылардың кеткен жағын басымен көрсете берді. Сол жерде не болғанымды білмеймін, атқа ырғып мініп, ізіне түстім. Өмірімде өйтіп атқа шауып көрмеген шығармын. Денесіне пышақ тигенде адам ештеңеге қарамай ышқынбай ма, қараңғы түн емес, мейлі көр түнегі болсын! Өз үйімді өртеп, өз мүлкімді үптеп кетсе разымын, қырманға қол салып, тоғыз қап толтырып алып кетсе шыдар едім — қырманның ұшығы дер едім, бірақ, бұл тұқым үшін табан астында өлуге де дайын едім!..

— Иә, Толғанай, елдің аузынан жырып алған әрбір түйір дән үшін, адамның құны болған қос уыс тұқым үшін жаныңды құрбандыққа шалсаң да аз еді. Түн қараңғылығын оқтай жарып: "Тоқта! Тоқта! Жүзі қаралар!" деп ақырдың. Сенің дауысыңнан селт етіп, ұйқыға кетіп бара жатқан жерімнен ояндым. Аттың төрт аяғы тасырлап, ұрыларға төніп қалған екенсің.

— Иә, дүние-төңіректі жара ақырғаным шын. Өстіп айқайлап келе жатқанмын, ісім ақ екен, қарақшылардың ізіне білгендей түсіппін. Көп ұзамай алда ұрылардың қаралары керінді, ат тұяқтарының тасқа шақ-шақ тиген даусы естілді. Үшеу екен, салт атты немелер қаптарды бөктеріп алып тау жаққа қарай салдыртып бара жатыр екен. "Тоқта! Тастандар тұқымды!

Таста тұқымды! Таста деймін!" — деп, атты үсті-үстіне қамшылап ізінен қалмай келе жаттым. Арамыз бірте-бірте қысқара берді, өйткені аналар қап бөктерген, қатты шауып кете алмады. Бірақ астықты да тастамады. Біреуі ортада жорға мініп бара жатты. Қолда өскен мал емес пе, артынан таныдым, артқы ақ шашалы аяғынан таныдым — біздің сары жорға екен. Қыста аттарды да ұрлаған осылар екенін білдім. "Тоқта! Мен білемін сендерді. Мен білемін сені, Жексенқұл!

Сен Жексенқұлсың! Құтыла алмайсың сен енді менен, тоқта!" — деп бар даусыммен айқайлап келе жатқанымда шынында да Жексенқұл екен, жорғаның басын бұра тартып, қараңғыда ат құйрығы бұлақ ете түсіп, мылтықтың аузынан жарқ еткен от көзіме қатарынан екі рет шағылысып, тарс еткен дауыстан атым үрке тоқтап, тебетейдей ұшып түстім. Жығылып бара жатқанымда мылтық атылғанын, өзіме оқ тигенін сездім, онан арғысын білмеймін, қара түнек.

Бір уақытта есімді жиып, көзімді ашсам, айнала тып-тыныш, шалқамнан түсіп жатыр екенмін, өн бойым өзімдікі емес, қорғасындай ауыр тартып, қимылдауға дәрменім жоқ. Жанымда — кейде қорқырап, кейде тебініп тұяқ серпіп оқ тиген аттың жаны шыққалы жатыр екен. Жануар біраз қорқырап қиналды да, ақырғы рет ышқына тұяқ серпіп, сылқ етті. Осы бір сәтте маған өмірдің бәрі тоқтап қалғандай сезілді. Жым-жырт түн және мен... Орнымнан тұрып ептеп әрекет жасағым да келген жоқ. Қандай оқиға болғанын сонда ғана барып түсіндім. Осы бойдан көзім жұмылып өлсем кәнекей дедім өзіме. Елге енді не бетімді айтамын, не деймін, оның жүзіне қалай қараймын? Көзіме жас толып, жоғары қарасам түнерген аспанда Құс жолы ұзыннан-ұзақ жолақ тартып, құдды

Айшаның бетінен темен сорғалаған көз жасындай боп-боз болып жатыр екен. "Дірілдеген ерінімді тістеп ел үшін, жұрт үшін, келешек үшін сұранып, тіленіп, Айшаларды жылатып тартып алған тұқымымды көр тамағына алып кеткен қашқындарды қарғадым. "Ылайым, қан төккен елдің қаһары ұрсын сендерді! Соғыстың ғаламаты ұрсын сені, Жексенқұл! Өстіп жүріп жан сауғалағанша адам болып дүниеде жүрмей-ақ қоймайсың ба? Субанқұлым, Қасымым ішкен суды сен де арамдап ішіп жүрген екенсің... Тфу бетіңе!..."

Мен өстіп көпке дейін жаттым. Бір уақытта біреудің келе жатқаны естілді. "Тоқан апа! Тоқан апа-а-а-а!" — деген баланың жыламсыраған

даусы шықты. Бектас екенін даусынан таныдым. Іздеп жүрсе керек. Басымды жоғары көтеріп: "Бектас, бері қарай жүр" — деп шақырдым. Адам ғой, атаның баласы ғой, жаныма жетіп келіп: "Тоқан апа, аман-саусың ба, Тоқан апа?" — деп, басымды сүйеді. "Аман-сау емеспін, белім қозғалтпайды, шойырылып қалса керек", — десем ол: "Ештеңе емес, әлі-ақ сауығып кетесіз, Тоқан апа", — деп, ана жақта іздеп жүрген жолдастарын: "Балалар, бері келіңдер, Тоқан апам мұнда екен, аман-есен екен", — деп шақырды. "Енді апаңа не деп жауап береміз?" десем, Бектас біраз үндемей тұрып: "Жауабын мен өзім беремін, Тоқан апа. Жұрттың бәріне жауапты өзіміз береміз, Тоқан апа. Ештеңе емес!" деп, бала ғой, онда он төрт-он бестегі кезі, ызасына шыдамай еңіреп қоя берді. Жұдырығын түйіп, орнынан ұшып тұрып, тау жаққа қарай қолын сілтеп: "Біз бәрібір өлмейміз, әлі көрерсіңдер, мен де есейіп ер жетермін. Бұл істегендеріңді еш уақытта ұмытпаспын", — деді. Оның сол бір жігерлі, кекті сөзіне делебем қозып, шыдай алмай жылап жібердім. Сонда ол: "жыламаңыз, Тоқан апа, мен де сіздің балаңызбын, мен де ер жетемін, Қасым ағамның орнын жоқтатпаймын", — деп, қолтығымнан сүйеп, орнымнан тұрғызды. Балалар мені арбаға салып, үйге алып келді. Екі-үш күн науқастанып, төсекте жаттым. Ауылдағылардың бәрі көңілімді сұрап, келіп-кетіп жатты. Елге рахмет, оған өле-өлгенше ризамын, сонда мені ешкім табалаған жоқ. Алайда ойлаған ісім орындалмай қатты қиналдым. Айдалған жер бос қалып тұқым себілмей, қарақшылардың кересі болып кеткенін еске алған сайын, жүрегім сыздап, қаным қайнады.

— Оның рас, Толғанай. Оны мен де сездім. Сол шаңы шығып бос қалған егін жай денемдегі бітпеген жарақаттай көпке дейін сыздап, мені ауыртып жүрді. Егіндікке тұқым себілмей қақырап қалса, менің дертім сол ғой, Толғанай. Соғыс басталғалы бері қанша егін жай қақырап, қанша адам қыршынынан қиылды. Менің барып тұрған жауым — соғыс бастағандар, өйткені олар егін екпейді.

— Дұрыс айтасың, — соғыс пен диқаншылық бір-біріне қарама-қарсы нәрселер емес пе. Соғысқан егін екпей, адал адамдардың несібесіне арам қолын салады, демек ол адам атаулының жауы. Майсалбек, айналып кетейін кемеңгер ұлым, ол да осы жөнінде хатында жазбап па еді. Есіңде ме, Жер-ана, Майсалбектің хаты?

— Мен оны жатқа білемін, Толғанай.

— Иә, сен екеуміз оны жатқа білеміз. Бүгін менің сыйынатын күнім, бүгін біз бәрін қайтадан еске аламыз, Жер-анам.

— Айта бер, Толғанай. Сенің бұл айтқандарың өткенді еске алу ғана емес, әрдайым жүректе сақталатын нәрсе. Майсалбегіңнің жазған хатын тағы бір қайталап айтып берші. Майсалбек сенің ғана ұлың емес, ол менің де ұлым, Жер-ұлы Майсалбек!

— Мен сонда ауырып жатқанымда, ауылдастарымның хал-жай сұрап, әрқайсысы жылы сөздерін айтып, көңілімді аулап жүргендерінің тағы бір себебі бар екен ғой. Мен оны сезіп те қалғандай болдым.

Айша көршім, бейшара, өзі аяғын әрең сүйретіп жүріп, кішкентай тостағанмен қаймақ алып келіпті. Ол үйге кіріп келгенде, анау күні істегеніме қатты ұялдым. Аузыма сөз түспей, қатты қысылдым. "Толғанай, сен ойыңа ештеңе алма, — деді Айша.— Менің босандығымды кешір. Сендей әйел үшін, керек болса, жанымды да аямаймын. Керек болса, жалғыз ұлым Бектасты да беремін. Ол онсыз да екі үйдің ортасындағы бала болып кетті, сені менен артық көрмесе, кем көрмейді. Сен бізбен адамсың, біз сенімен адамбыз. Осыны түсініп қой"— деді. "Рахмет, бұл лебізіңе", — дедім мен де. Әншейін ойындағысын айтқан екен десем, оның да сөзінің астары бар екен.

Ертеңіне белімнің ауырғаны басылып, үйде әрі-бері жүріп далаға шықтым. Терезенің алдына киіз төсеп, белімді күнге жылытып отырдым. Алиманға жұмысқа бара бер десем, басқарма бүгін де енеңе қарайлас, үйде бол деп рұқсат берді деді. Аула ішіне от жағып, су жылытып, Алиман кір жуып жатқан.

Есік алдындағы жуан түп кәрі алма ағашы сол жылы орасан қалың гүлдеп, қайтадан күш алып жасарғандай жайқалып, жел тигенде бұтақтарынан аппақ қоқым себелеп жатты. Алма гүл жарған кезде ауа да мөлдір бұлақтай тұнып, тап-таза болып тұрады ғой әдетте. Алыста жалтыраған таудың мәңгі мұздары ап-анық, көрініп тұрды. Өстіп отырғанымда аулаға пошташы Темір шал кіріп келді. "Арма, Толғанай", — деп онша сөзге де келмей, асығып-үсігіп, өзінше әлденеге томсарып, күркілдеп жөтеліп, суық тиіп қалыпты байғұсқа, құрғырдікі деп күбірлеп, саған хат бар еді дегендей сөмкесін ақтарып-төңкеріп, бір хатты тауып алды да, маған берді. Оның бұл төзімділігіне тарынып: "Келген бойда

айтпайсың ба, кісіні зарықтырмай! Кімнен екен?"— деп сұрадым. "Майсалбектен көрінеді", — деді ол бір түрлі. Қуанып, жүрегім алып ұшып әдетте Майсалбектің хаты үш бұрышты болатын еді, бұл жолы адресі тасқа басылған, төрт бұрышты, сырты қалың атлас қағаз екеніне тіпті назар салмаппын. Сол арада жарадар аяғын сүйретіп, балдаққа сүйеніп Бектұрсын келіп қалды. Көршіміз еді, іші пысқанда біздікіне келіп, көңілін көтеріп кететіні бар еді. Хат келіп қалған екен ғой, Майсалбектен ғой тәрізі деп, сабыр қылып қол алысты. "Қолың неге қалтырайды? Бері отырып оқып берші", — дедім. Сонда ол киіздің шетіне отыра беріп, ойбай аяғым деп өңі қуарып, қара суға түсті. Хатты қолы дірілдеп әрең ашты да, оқи бастады. Ай, қайран балам, қайран хат...

"Апеке, ақ сүтіңнен айналайын апекем,— деп бастапты.— Мен сенің қандай жан екеніңді білмесем, бұл хатты жазбас та едім. Сенің ақылыңа, қайратыңа, сенің күшіңе сеніп жазып отырмын. Сөйтсем де не деп түсіндіріп, не деп айтуға сөз таба алмай, алақандай ақ қағазға телміре қарап отырмын. Ақыры менің істеген ісімді дұрыс деп табарсың, мен оған өзіме сенгендей сенемін. Иә, апа, мені сөзсіз дұрыс істеген дерсің... Әйткенмен, жүрегіңнің түкпірінде маған деген сұрауың болар: "Балам, қайтіп өз өміріңді өзің қидың. Адамға бір-ақ рет берілетін бұл жарық дүниемен қалайша өзің қоштасып жүре бердің? Мен сені несіне туып, неге өсірдім?" Иә, апа, анасың, сенің бұл сұрауыңа тарих кейін жауап берер. Ал енді менің айтарым: соғысты біз тілеп алған жоқпыз, бұл көптің басына түскен ауыр нәубет, бүкіл адам баласына балта жұмсаған зұлым күш. Біз онымен күреспей тұра алмаймыз, оның үшін қан төгіп, оның үшін жан пида етіп, оны қиратып жоқ етуге міндеттіміз. Өйтпесек біздің адам деген атымыз өшеді. Мен соғыста жүріп ерлік көрсетейін деп еш уақытта аңсаған жоқ едім, мен өзімді сондай бір қарапайым, сондай бір асыл мұратқа — мұғалімдікке дайындап жүргенмін. Заманым осы екен, балаларға қара танытып оқытудың орнына, қару ұстаған жауынгер болдым. Ол менің айыбым емес.

Қазір мектепте оқып жүрген жастарға менің бірінші және ақтық сабағым осы, оларға беріп кеткен білімім де осы. Бұған мен өмірден алған барлық білімімді, бар жүрегімді аямаймын.

Бір сағаттан кейін мен Отаным тапсырған міндетті орындауға кетемін, қайта оралмаймын. Жаудың бекінген жеріне барып, оны талқан етіп, өзім де жоқ боламын. Отан үшін, халық үшін, жеңіс үшін, дүниедегі бар

жақсылық үшін...

Бұл менің ақырғы хатым, қолыма соңғы рет қалам алуым, ақырғы сөзім. Апа, мың бір рет апа десем де сенің қадіріңді тауысармын ба, түсін: бұл жай ғана өле салу емес, бұл жай ғана жан қию да емес, бұл өмір үшін өлім. Құлаққа бұл, бәлкім, тұрпайы естілер, иә бұл шынында да өмір сүру үшін болған өлім. Мен өз еркіммен осыны қалап алдым. Менің еш уақытта солқылдаған шағым болған жоқ. Отаным бұл істі маған сеніп тапсырғаны үшін мақтанамын.

Мені жоқтама, апа. Артында тұқым-жұрағаты қалған жоқ деме. Жер бетінде бұдан былай соғыс болмаса, жаңа туған сәбидің уілдегені — сол мен, бойжеткен қыздардың жәудіреген көздері — сол мен, бұтақта көктеген жапырақ — сол мен, далада жайқалған егін — сол мен, мұғалімдердің балаларға үйреткен бірінші "А" әрпі — сол мен, осының бәрі мен, осының бәрі мен, сен де мен деп жүргейсің, апа!

Жылама, апа, ешкім жыламасын. Мұндай өлім үшін ешкім жыламасын. Қош, ақырғы рет қайыр қош! Қош, тұрпатыңнан айналайын, Алатау!

Сенің мұғалім балаң — лейтенант **Майсалбек Субанқұлов**.

Майдан 9 наурыз, 1943 жыл, түнгі сағат — 12".

Есеңгіреп басымды жоғары көтеріп қарасам, қора ішінде жұрт самсап тұр екен. Бәрі үнсіз, бастары түсіп, аза тұтып тұр екен. Ешкім үн шығарып жылаған жоқ. Майсалбек ешкім жыламасын деген ғой. Әйелдер мені қолтығымнан сүйеп, орнымнан тұрғызды. Гүлдеген алма ағашын жел қозғап, бұтақтарынан ұшқан аппақ бүрлер үстіме себіліп, бетімді майда ғана сипап жатты. Сол гүлдеген алманың арғы жағы, ауылдың үсті, алыстағы мұнарланған таудың үсті шегі жоқ, түбі жоқ мөлдір, тап-таза көгілдір аспан екен. Дүниенің мұндай кең екенін көргенімде, дүниенің мұндай тар екенін сезінгенімде, әлемді басыма көтеріп, аңырап жылағым келді. Бірақ өзімді-өзім қолға алып, тістենіп тұра бердім. Алиманның манадан бері не күйде тұрғанын білмеймін, мен орнымнан тұрғанымда, екі қолын созып, соқыр кісіше, маған қарай теңселіп келе берді де, бір уақытта бетін алақанымен басып, кейін бұрылып кетті...

Міне, өстіп ортаншы балам Майсалбектен де айырылдым. Тастап кеткен құлақшыны ғана қалды...

— Менде болса Майсалбектің жері деген атағы қалды, Толғанай. Халыққа істеген ісі, даңқы қалды...

— Иә, Майсалбектің аты өшкен жоқ. Батыр деген аты ардақталып, қыстағымыз "Майсалбек" атындағы колхоз болды. Майдандағылар Майсалбектің жазып кеткен хатын өздерінің хаттарына қосып, ауыл советке жіберген екен. Ол хатта Майсалбектің ерлігін жазған жауынгер жолдастары бәрімізге көңіл айтып, сендердің перзенттеріңді, жерлестеріңді еш уақытта ұмытпаймыз, оның есімін Отанымыз әр кез мақтан тұтады деп жазыпты. Бақсақ Майсалбегім барлаушы екен. Біздің әскерлер шабуылға шығар алдында немістердің жасырулы тұрған құрал-жарақтары, оқ-дәрілері аспанға ұшып, айнала төңіректегі ормандар жапырыла сұлап, шабуылға жол ашылыпты. Осыны істеген менің балам Майсалбек екен. Мен де оның бұл ерлігіне мақтанамын. Әйтсе де, маған салса, соғыс шықпағанда, мен оның басқа істерімен мақтансам, бақытты болар едім ғой. Өзі айтқандай балаларды оқытып, оқытқан шәкірттері өзінен озғын, өзінен білімді болып, әр алуан істе, әр алуан ғылымда даңқы шығып жатса, Майсалбегімнің даңқы да сол болар еді-ау. Адам баласына ең алдымен тап осындай даңқ керек. Ал енді соғыста көрсеткен батырлықтың да ерлік екенінде талас жоқ, ол үшін басымды иіп, ұлымның алдына жүгінемін, бірақ сондай өкініп, тірі жүргеніне ештеңені тең көрмеймін...

Әзелде соғыстан еш пенде жақсылық көрген емес қой...

V

— Рас, Толғанай, жауды жеңген күнде де оның қайғысы қуанышынан мол болады емес пе. Сол жылы, жеңіс келген жазда, сендердің әскерден қайтқандарды тосқандарың әлі менің жадымда, естен кетер емес, Толғанай. Сондағының қайсысы сүйініш, қайсысы арман екенін әлі де айта алмаймын...

— Мен де солай... қуанышымыз басым ба еді, әлде күйінішіміз басым ба еді... Жау жеңіліп шайқас аяқталғанда, аласапыран дүние тыныштық құшағына еніп, бұрын соғыстың бүрмелеуімен онша байқала қоймаған нәрселер сонда елдің жүрегін тағы да сыздатты. Өйткені жеңіс олжа салып, мейрам болып келген жоқ, ол бізге майданнан аман оралған жауынгерлердің жүдеу кейпінде, талай жолды басып, табаны тесілген солдат етігін киіп келді.

Сол күні бізге кезек тиіп, өгіз соқамен бақшаны айдап, жүгері еккелі жатыр едік. Көшеде қандай да бір дауыстар шығып, жапа-тармағай жүгірген адамдарды көрген Алиман біліп келейінші деп тез басып кетті де, іле-шала қайтадан асып-сасып жетіп келді: "Ене, жұрттың бәрі әскерлерді күтіп алғалы кетіп бара жатыр. Ауылда ешкім қалған жоқ, бәрі кетті. Жүр, ене, тезірек, бол!" — деді ентігіп. Өгіздерді доғармай бороздада тұрған күйі қалдырып біз де жүгіре жөнелдік. Шынында да көше қым-қуыт екен. Қыз-келіншектер, бала-шағалар, олар тұрғай селкілдеген кемпір-шалдар да қалмай, аттысы аттылы, жаяуы жаяу жол тосқалы кетіп бара жатыпты. Бұл хабардың қайдан келгенін кім білсін, әйтеуір майданнан қайтып келе жатқан бір солдат (Күмиштек деген жоғарғы ауылдың баласы көрінеді) әскердің бәрі үйді-үйіне қайтып келе жатыр деп, жолыққан біреуге айтқанға ұқсайды. Станцияға екі эшелон әскер келіп түсіпті, бүгін түске таман барып қалармыз деп хабар айтқанға ұқсайды. Қысқасы қуанышты хабар. Ел жарықтық осы хабардың келуі-ақ мұң екен, анық-қанығын ешкім жөнді білмесе де ешбір күмәнданбастан, күтіп алу үшін жолға шықты. Соғыс басталар жылы жастар қоныстана бастаған жаңа көшенің бойында қыстақты етектей иіріліп күтіп тұрдық. Ол кезде сол шала біткен тамдарға көзіміз үйреніп қалса керек, майданнан жеңіспен қайтып келе жатқан ер-азаматтарымызды қандай қасиетті, қандай арманды жерде күтіп тұрғанымыз тіпті ойымызға келмепті. Ойымыз — әскерлерді қыстаққа кіре беріс жерде тосып алу еді. Ұлғайған кісілер арықтың жағасындағы биіктеу жерге шығып, атшылар ат үстінен, балалар шала біткен тамдардың дуалдарына отырып, зарыға күткен станция жаққа қадалды. Өне келеді, міне келедінің арасында бір-бірімізге көрген түсімізді айтып, жолдан тастарды жинап алып құмалақ тартып, түс-аянымызды, құмалақтың көрсеткенін жақсылыққа жорып, үлкен жолға қараумен болдық. Қазір ойлаймын дүниедегі адам баласының бәрі осындай бір тілекте, бір ниетте, біріне-бірі жақсылық ойлап, өз балаларын осылай сүйсе, осылай күтсе, бәлкім, соғыс болмас па еді, қайтер еді.

Жиналған көпшілік кейде демін ішіне тартып үндемей бір-біріне тіл қатпай тұрды. Әркім өз ойымен әлек болса керек. Өйткені бес жыл бойы сұрапыл қанды соғысты басынан кешіріп, енді жеңіске жеткенде, соғыстың соңғы көріністерінен елдің жүрегі шайылып та қалған болатын. Қайсысы келіп, қайсысы келмес екен деген сұрау әркімнің ойында бар еді. Соған орай әркімнің тағдыры, әркімнің үміті әрқилы болмақ. Соған байланысты әркімнің жаңа өмірі басталмақ.

Бақ ағаштарының басында отырған балалардың біреуі бір кезде: "Келе жатыр!" — деп айқайлап жібергенде, қобыздың қатты тартылған қыл шегіне оқыс қол тигендей, бәріміз бірдей селт етіп, бірауыздан "келе жатыр" деп қайталап, сілейіп тұрып қалдық. Бір сәтте топ ішінде шыбынның ызыңы естілетіндей тыныштық, үнсіздік орнап, сәлден кейін: "Кәне? Қайда келе жатыр? Кәне?"— деген дауыстар шығып, лезде су сепкендей басыла қалды. Алда, үлкен жолдың үстінде жалғыз арбадан басқа ештеңе көзге түспеді, Арба ауыл тұсына келгенде тоқтады да, одан секіріп түскен жалғыз адам шинелін иығына салып, арбакешпен қоштасып, бізге қарай жүрді. Біздің арамызда ешкім тіс жарып үн қатқан жоқ, бәрі айран-асыр қалып сілейіп тұр.

Солдат жақындай берді, бірақ бір адам да орнынан қозғалған жоқ. Адамдардың ақтарылған жүздерінен үміт белгісі сезіліп тұрды. Өйткені біздің күткеніміз жалғыз солдат емес, жолға сыймай майданға аттанғаны сияқты, қалың әскердің тобымен қайтып келуі еді.

— Пендесіңдер ғой, Толғанай! Соғысқа аттанғандар қашан түгел, жұбын жазбай оралып еді? Адам деген кейде осыны естен шығарып жіберетін тәрізді.

— Оның рас, ұлы далам. Бірақ, біз пендеміз ғой: жақсылықтан әр кез күтетін үмітіміз үлкен. Ал енді сонда жалғыз солдаттың келе жатқаны елдің зәресін ұшырып, есін кетірді. Солдат бергі дөңеске келіп жетіп, қыстақтың шетінде қыбыр етіп қозғалмай тұрған елді көріп, жүрегі зу ете қалды білем, ол да шошып сескеніп тұрып қалды. Бұл несі, бұл неткен жандар, бұлар неге үнсіз қарап тұр дегендей солдат елегізіп артына бұрылып қарады. Жолда өзінен басқа ешкім жоқ екенін көріп, ол бізге қарай жүріп барып, тағы да тоқтап, қайтадан тағы да алақтап артына қарады. Ол осындай жақындап келе бергенде алда тұрған бір кішкентай қыз: "Әшіралы ағам!

Әшіралы ағам келе жатыр!" — деп айқайлап жіберді. Қайдан танығанын кім білсін, басындағы орамалын жұлып алып, әлгі жалаң аяқ, сидаңдаған қыз: "Аға! Аға!" — деп айқайлап, солдатқа қарай жүгірді. Оның соңынан балалар лап қойып, онан кейін әйелдер, онан кейін тұрған жұрттың бәрі: "Әшіралы! Ойбай, шын екен, Әшіралының өзі!" — деп шуылдасып ала жөнелді: Сол кезде бізді қандай күш билеп, жүрегімізде қандай асыл сезімдер оянғанын айтып бере алмаймын — әсем бір сүйініш жан жадыратқан мейірім, қуанышты көз жасы бәрімізді қорғасындай балқытып, рақат дүниесіне алып ұшты. Құшақ жайып солдатқа жүріп бара жатқанымызда біз өзімізбен бірге бүкіл өмірімізді, бастан кешірген күндерімізді, азап-тозағымызды, көз ілмеген түндерімізді, ақ шалған шаштарымызды, қартайған қыздарымызды, жетім-жесір қалғанымызды, сел боп аққан көз жасымызды, қайратымызды, мұңымызды, ту ұстағандай, жеңіспен оралған жауынгерімізге қарай алып бара жаттық. Алдынан шығып келе жатқан халықты көргенде солдат ентелей басып бері жүрді.

Халықтың дүрмегімен жүгіргенде кенет баяғыда тарс-тұрс етіп станцияға тоқтамай өтіп кеткен эшелон менімен қатарласа жарысқандай құлағым тұнып, зырылдаған дөңгелектер астында зың-зың еткен рельстер жүрегімде зыңылдап: "Апа, Алиман!" деген Майсалбектің жел жұла қашқан үнін қуып бара жатқандай болдым.

Аттылар ә дегенде жетіп барып, ат үстінен жапырылып солдаттың көтеріп келе жатқан дорбасын, шинелін алып өзін бәйгеден шығарып келе жатқан сәйгүліктей әлпештеп келді. Жер, Жер-ана, сен осы солдатты ұмытпайсың ғой? Батырдың түрі есінде ме?

— Есімде, Толғанай. Мен ол солдаттың түрін еш уақытта ұмытпаймын, ол бүгін де құшақ жайып: "Айналайын, ел-жұрт! Айналайын, ел-жұрт! Жаным құрбан! Басым құрбан!" деп айқайлап, жүгіріп келе жатқандай. Оның кеудесіндегі медальдары да күміс ділдадай сылдырлап, бетін жуып кеткен ыстық жас та жауған бұршақтай тарсылдап маған тамып жатқандай. Осының бәрі есімде, Толғанай! Кең иықты, сұңғақ бойлы, денелі солдат неше рет ажалмен беттескен, неше рет оқ тоқтатпай жаумен алысқан жауынгер жас балаша еңіреп, бүгін де ана жолда жүгіріп келе жатқандай.

— Иә, иә, дәл солай. Біз де жабыла жылап, халық пен солдат үндері күңірене қосылып, бірін-бірі аңсаған екі толқын тоғысқандай құшақтасып көрістік. Сол азан-қазан ызың-шуда әрқайсымыз тұс-тұстан Әшіралының

мойнына, иығына асылып дамылсыз сүйіп жаттық.

О, жеңіс-ай, күні-түні тіленіп-сұранып, күресіп алған жеңісіміз-ай! Ассалаумалейкум, жеңіс! Кешір біздің ботадай боздап жылағанымызды, кешір Алиман сынды келінімді. Аман оралған Әшіралының көкірегіне басын қойып: "Қайда менің, Қасымым! Қайда?" — деп шыңғырғанын кешір. Жеңіс! Сен деп қанша шолпандарымыздан айырылдық!

"Басқалар қайда? Пәленше қайда? Түгенше қайда? Қашан келеді қалғандары!"— деп жапа-тармағай сұрағанымызды кешір. Сұраулардың қамауында қалып, көз жасын ірке алмай: "Кеткендердің бәрі оралады! Ертең келеді. Жақында келеді. Тегіс келеді!"— деген Әшіралыны кешір. Кешір бізді, жеңіс, кешір. Сенімен алғаш рет жүз көрісіп жатып біз әрқайсымыз көңілімізде майдан құрбандарымен ақырғы рет тағы да қоштастық, оларды тағы да жоқтап, олардың тағы да бір мәртебе күйігін тартып, күдер үзіп көңіл суыттық. Кешір мені, жеңіс, кешір! Әшіралыны қатты құшақтап, емірене иіскеп, Жайнағымды, Майсалбегімді, Қасымымды, Субанқұлымды есіңе алып, менің іште жатқан арманымды кешір!

— Жоқ, Толғанай, олай емес, қайта дүние сенен кешірім сұрасын, заман сенен кешірім сұрасын. Сен кешіретін бе едің, Толғанай?

— Неге үндемейсің, Толғанай?

— Кешірмес едім. Жауымды ежелден кешірмеймін. Бірақ заманыма кек сақтаған жерім жоқ. Арты қайырлы болсын. Бірақ соғысқа дауым көп. Атылған оқ, төгілген қан — тарихтың есебінде, ал енді адамдардың быт-шыт болып бүлінген өмірі ше? Оны қайсы есепке сыйғызып, тарихтың қайсы бетіне жазамыз? Ол үшін кім жауап береді? Жалп етіп оққа ұшпаса да, Алиманның тағдырын есіме түсіргенде ішім өртеніп шоқ болады. Оның обалы кімде? Оның дертін кімге барып шағамын? Қайран келінім, гүл сүйген, гүл көрікті келінім!

Әшіралыны туған-туысқандары үйіне алып кетті, жұрттың бәрі тегіс тарағанда Алиман екеуміз де үйімізге қайттық. Осымен соғыстан аласы-бересіміз бітіп, енді бұдан былай тыныштық заман басталмақ.

Біз үндемей келе жаттық. Жаңағы жылаудан кейін Алиман да солқылдап, аптығып, терең күрсініп келе жатты. Қабағын түйіп, еш жаққа

қарамай түнерген түрін көріп, келінімнің әлдеқандай ойдың шырмауында келе жатқанын түсіндім. Күн күркірерде ауаның қапырық болатыны тәрізді, одан да арақатынасты ашатын үлкен сөз айтар алдында қиналады емес пе, Иә, Алиман қиналып келеді. Онысын мен жаны ашып қараған көздерінен, тістенген еріндерінен сездім. "Ай, енді айырыламыз ғой. Қасымнан күдер үзіп бітті ғой, — деп ойлап келе жаттым.— Айырылыспағанда енді қайтеміз. Өлгеннің артынан өле ме, кетеді де. Қашанғы жесір отыра бермек. Көңілі де қобалжып жүрген болар. Пешенеме жазғаны осы болса, қайтемін, ризашылығымды берем де. Әйтеуір бағы ашылса болды маған. Жас емес пе, тағы да теңін табар. Қасымдай болған адамына жолығар ма екен? Кім біледі? Бақытты бол, шырағым, бақытты бол Қайсы бірін айтайын. Анда-санда мені есіңе алсаң, болғаны маған. Сенен басқа кімім бар менің. Сен кетсең, тірі өліктің күнін көріп, даладай үйде сопайып жалғыз қаламын.

Қарақан басым. Қартайып қайрат тайғанда ұлымнан медет қылар тұяқ та қалған жоқ. Бірақ, маған қарайлама. Обалыңа қалмайын, қашан кетем десең де басың бос. Мен үшін алаң болма, балам, күніңді көр. Ризамын саған, батамды беремін", — деп, айтар жауабымды қамдап, сөйлесуге дайын болдым. Сыр мінез болған, біріне-бірі үйреніскен адамдар ойындағысын айтқызбай-ақ топшылайтын көрінеді ғой. Менің сонда қандай азап шегіп келе жатқанымды Алиман білген екен. Бірақ оның сөзі мен күткендей болып шықпады. Берекелі далам, сенен жасырған сырымыз болды ма, Алиманның сондағысына, оның айтқан сөздеріне, оның таудай адамгершілігіне, елжіреген бауырмалдығына ризамын, өлі өлгенше ризамын. Бірақ өзіме наразымын, нәлет айтамын...

Не үшін сонда солқылдақтық жасадым екен, не үшін Алиманның сөз айтуын жас балаша тіледім екен? Қасымның шарбағының тұсынан өтіп бара жатқанымызда, там саламыз деп жинаған таудай болып үйілген тастар, неше жылдан бері жауын-шашынның астында жатып үгітіліп біткен кірпіштердің төмпешік болып қалғаны көзге түсті. Жастар майданға кеткеннен кейін бұл жаңа көше со бойы қаңырап иен қалып, айнала төңірегін қаулаған алабота, сораң басып, олардың ішінде арқандалған бұзаулар жүретін. Өркеш-өркеш дуалдардың әр басында көкек құстар кекілдерін тарап, көктем шуағына рақаттанып, қаннен-қаперсіз сайрап отыр екен. "Япыр-ай, үй-жай тұрғызып, өз алдымызға түтін түтетеміз дегендер қайда қалды! Қарашы. Байғұс Қасымыма да бұйырмады", — деп, санаммен алысып келе жатқанымда, Алиман маған жалт қарады да, қатты

күрсінді. "Ене, — деді ол маған, — сонша неге жасыдың? Әлде жақсылықтан біржолата күдер үздің бе? Өйтпеші, ене, егілмеші мұнша, қайратың бар еді ғой. Мына бір жерге отырайықшы, былай, дөңесте сөйлесейікші. "Қазір айтады, кетемін енді дейді!" — деген ой бойымды шымырлатып жіберді. Отырайық, сөйлесейік", — дедім мен де. Жол бойындағы дөңеске енелі-келінді болып, ақылдаспаққа отырдық. Алда, Алиманым-ай, мұнша неге мейірімді болып жаралдың екен! Сол ақ көңілділігің ақыры түбіңе жетті ме, кім біледі. "Ене, — деді сонда Алиман. — Соғыс болса бітті енді. Бізде өші кеткен жоқ. Мұнан былай қайтеміз деген ойың да бар шығар. Кейіме, енекежан. Дүние сондай әділетсіз болып кетті дейсіз бе? Маңдайымызға жазылған жақсылықтың жұғыны да қалмады дейсіз бе? Бір шаңырақтан кеткен төрт кісінің қалай ғана бірі аман қайтпайды? Жо-жоқ, ене, сабыр ете тұр, менің сөзімді тыңда. Ақ ниетімді айтамын, ене, көңіл жұбатсам құдай ұрсын. Онда өзімді де алдағаным ғой.

Сеніңіз маған: құдай қолдап кішкене бала аман оралады. Нанбасаңыз көрерсіз. Хабарсыз кетті дегені — аман дегені, ене. Кім біледі, жау қолына түсіп қалды ма, адасып кетті ме, әлде жаралы болып, орманда жасырынып жүр ме, әйтеуір, ерте ме, кеш пе, Жайнағыңның жарқ етіп келіп қалғанын көрерсің. Дерексіз дегенінен түңілмейік, ене. Дерексіз емес, өлді деп қара қағаз келген қайсы біреулер артынан тірі болып шықты, ол түгіл жоғарғы ауылдың бір адамы, анау төмендегі қазақтарда да осындай оқиғалар болды, өзің есітіп жүрсің ғой, асын беріп қойғаннан кейін аман-есен қайтып оралды. Ал енді біздің кішкене бала — аман, жүрегім сезеді. Қайтіп қана төрт азаматтың біреуі қайтып келмейді, мүмкін емес. Сабыр етейік, ене, күтейік. Бері қарашы, ене, мен де сенің балаңмын ғой, баста келінің болсам, енді балаңның орнындағы балаңдай көр. Олай емес десең, мақұл, бет-бетімізге кете берейік, онда не бітеді. Қасымның аруағын сыйласам, жалғыз тастап кетпеймін сені, ене. Ендігісін өзің біл..."

Біз көпке дейін үндемей отырдық. Майдың орта шені еді сонда. Сонау алыста мұнартқан қиырда ақ шарбы бұлттар түйдектеліп, анда-санда күн күркіреп, баяу жел соғып тұрды. Сол жарқыраған жақта көктемгі нөсер төніп тұрса керек. Күн шұғыласына шағылысқан жауынның салалары сынаптай құбылып, бірде тауға, бірде ойға ойысып, дүние жүзін жуып жатты.

Сол қашықтықтан жауынның салқын лебін жел айдап келіп, бойымды сергітті. Алиманға мен ештеңе деген жоқпын. Бірақ менің айтарым сонау

жарқыраған жауындай тап-таза сөздер еді. Жабырқаған, қансыраған жаныма нұр төгілгендей, барлық жан сырымды саған айттым, Ұлы жер. Осындай адамдарды жаратқаның үшін мың да бір рахмет саған, Жер-ана, — дедім. Дүниенің наразылығына, адамның пәктігіне рахмет айттым. Сонау әлгі ала шарбы бұлтыңа, жарқыраған жауыңа рахмет дедім. Жауын жауады, егін өседі, ел күн көреді, мен де солармен бірге жасаймын дедім. Бұлай дегенім — Алиманның мені аяп, құрметтегені үшін ғана емес, мені жалғыз тастаймын дегені үшін емес, жоқ, жалғыз адамның көр өмірі қайда өтпейді дейсің, мен сүйсінгенде, мен мақтағанда басқаға, адамда болатын ұлы бір нәрсеге сыйындым. Соғыс адамды мейірімсіз қылады, тас бауыр, өзімшіл етеді, айуан етеді деп кім айтады? Жоқ, соғыс, қырық жыл қырғынға ұшыратсаң да, талайлардың түбіне жетіп, дүниені өртеп, қиратып, жермен-жексен қылсаң да, сен адамды бағындырып жуасыта алмайсың. Барлық күткен жақсылығынан өзі айрылса да, адам қандай болмасын, басқа біреуге жақсылық етсем деп талпынады, оны демеп-сүйесем дейді, оған аз да болса көлеңкемді түсірсем дейді.

Менің Алиманым адам ғой! Қараңғы түнде парашютпен жаудың ордасына самолетпен секіріп түскен Жайнақ хабар-ошарсыз жоқ болды дегеніне қарамастан, ол өлген жоқ, аман, сөзсіз қайтып келеді деп сенгені, тілегені кім үшін? Дүние ондай әділетсіз емес деп, белін бекем байлағаны кім үшін? Алиманның шын жүректен айтқан сөзіне мен де сеніп, шынында да Жайнақ тірі болып жүрмесін, оның қайтып келуі де ғажап емес деп, жас балаша үміттеніп қалдым. Мен өстіп ойланып отырғанымда Алиман бақшада тастап кеткен соқа-сайманымызды еске алып: "Айтпақшы, бақшаны айдап болғамыз жоқ, қой, жүр, ене, ертерек баралық, жер кеуіп кетпесін", — деп асықтырды.

Аулаға келсек, өгіздер соқаны сүйретіп, арықты бойлай жайылып жүр екен. Алиман оларды қайырып әкелді, соқаны қайтадан бороздаға салдық. Адамның көңілі деген қызық нәрсе ғой. Демнің арасында қанат байлап, алып-ұшпай ма. Айтқан сөздері, істеген әрекеті өзіне ұнап жатты білем, баяғы соғыстан бұрынғы қалпына қайтадан түскендей Алиманның жарқылдап күлгені, сөйлегені өзіне сондай жарасып тұрды. Бешпетін шешіп анадай жерге лақтырып жіберіп, ақ көйлегінің етек-жеңін түрініп, басындағы маңдай шүберегін баса тартып, қара торы жүзі нұрланып даусын қатты шығарып: "Ала бас егіз, цоп! Цоп, цобе! Кейін, кейін, шолақ құйрық: Цоп, цобе!" — деп, ұзын шыбыртқы қамшыны шартылдата үйіріп, өзінше сергек жүрді. Алда, Алиманым-ай, бақсам ол осының бәрін мені

қажымасын, өмірге, жұмысқа аңсары аусын, тіршілік істесін деген оймен жасаған екен. Соқаның тұтқасын ұстап келе жатқанымда, кейін бұрыла қалып: "Ене, соқаны қатты баспа, тастақ үстіне шығып кетіп жүрмесін!" — деді. Енді екі-үш айналым қалғанда жауын да лезде желдіріп жетіп келді. Лезде төге-төге салып сап болатын өткінші нөсер екен. Тентек нөсер ауылға ойнақтай келіп, бүлік салды. Қанаттарын жайып қақылдаған тауықтар пана іздеп тұс-тұсқа жүгіріп, әйелдер кірлерін апыл-құпыл ала қашып, күшіктер, балалар көшеде бірін-бірі қуалап: "Нөсер, нөсер, етіп кет, Қара суды кешіп кет" — деп, жарысып жүрді. Су боламыз, үйге кіре тұрайық десем, Алиман: "Түк те етпейді, ене, бітіріп тастайық!" — деп, секелек қыздай жауынның қытықтағанына қарқылдап күліп, өгіздерді тоқтатпай айдай берді. Келінімнің рақаттана жүргені менің де жанымды рақатқа бөледі. "Мінезіңнен айналайыным, өткінші жауындай қарқылдаған түріңнен айналайыным! Қандай ырысты жұбай болатын едің! Алда, дүние-ай, алда шолақ дүние-ай!" — деп, жүрегім елжіреп Алиманның сүйкімділігіне тоймадым. Кейін ойласам, оның бұл қылығы да маған арналған екен, мені көңілін көтерсін деген екен. Алиман алақанын, бетін жаңбырға тосып: "Ене, бері қарашы! Қандай тамаша жауын! Биыл егін бітік болады! Цоп, цобе, жаңбыр, төге бер берекеңді, төге бер!" — деп өгіздерді қамшымен ұрып жаңбырды тамашалап келе жатты. Сонда ол өзінің қандай сұлу екенін, су болған көйлегі етіне жабысып, денесі мүсіндей болып тұрғанын, көздерінің қандай бал-бұл жайнағанын сезген де жоқ шығар. Алда, обалыңа қалған соғыс-ай!

Өткінші нөсер лезде басылып, бұлттар алыстап бара жатқанда бұл тағы тез өтіп кетті-ау дегендей, қиялмен бұлттардың артынан мұңая қарап, алысқа көз жүгіртіп, нөсердің бірте-бірте ұзаған күйіне құлақ тосып Алиман қатты күрсінді. Байғұсым-ай, сонда ол Қасымды есіне алып тұрғандай көрінді маған. Алиман мені көре салып, күліп жіберді де: "Жауынның ылғалы кеппей тұрғанда жүгеріні себе салайық!"—деп үйге қарай жүгіріп кетті.

Жібіген, быртиған жүгерілерден Алиман үлкен бір уыс алып: "Ене, осы жүгері дүмбіл болғанша кішкене бала аман-есен қайтып оралсын!"— деп, ісінген тұқымды бақшаға шашып кеп жіберді. Алиманның сондағы кескіні күні бүгінге дейін көз алдымнан кетер емес. Бұлт қойнынан бұлт етіп жаңадан дүниеге келгендей қызыл ет күн тигенде, жауыннан кейін бусанған қара топырақты жалаң аяқ басып, алтын шашқандай жерге дән сеуіп, бұл қасиетті еңбекті жақсы тілек, ізгі ниетке бағыштап, Алиманым

жүгері емес, жақсылық сеуіп жүрді. "Көресің ғой, ене, менің айтқаным келеді. Бұйырса, кішкене балаға жүгеріні өзім отқа көміп, пісіріп беремін. Баяғыда жүгеріні менімен таласып жейтін еді ғой. Есіңде ме, бір рет ыстық жүгеріні ала қашып, қойнына тыға қойғанда, қарны күйіп қалмап па еді. Ойбайлап ішін ұстап, секіріп жүрсе, мен жынды адамдай: "Со керек саған! Со керек" — деп күле беріппін. — Есіңде ме? — деп, Алиман мені де күлдіріп қойды.

VI

— Мейлі енді, сонысына да рахмет! Жүгері бір емес, екі рет, үш рет дүмбіл болды, бірақ, Жайнағымыз қайтып оралмады, небір дерек те болмады. Алиман кейін өзін айыпкер адамдай сезініп, үндемейтін болды...

Арада қыс өтіп, айналып көктем келіп, өмір өз арнасымен жүре берді. Ел тойынып, колхоз әлденіп, өткен-кеткеннің бәрі бірте-бірте ұмытылып, соғыстың ізі жұқарды. Алиман екеуміз баяғыдай колхозда істеп жүрдік. Бригадирлікті мен балалар майданнан оралған кезде өздеріне тапсырғанмын: "Сендер жоқта үш жыл бойы ептеп істедім, енді қартайдым, күшім қайтты, балалар, жұмысты өздерің қолға алыңдар", — дедім. Сондағы жастар қазір де кейде мені "бригадир апа", — дейді. Сыйлайтын тәрізді...

Заман тынышталғанымен Алиман екеуміздің жарамыз жазылған жоқ. Сыртымыздан сыр білдірмей жүрген боламыз, бірақ, әрқашан көңілде ұялаған іс менің жүрегімді де, оның да жүрегін жегідей жеп жүрді. Былай қарасаң, көзбе-көз отырып, кәне енді әр қайсымыз өз жолымызды табайық, өз тіршілігімізді істейік деп іркілмей айта салатын оңай сөз сияқты. Иә, жөні сол Бірақ біз өйте алмай қойдық. Менен болды ма, жоқ әлде Алиманнан болды ма, оның толып жатқан себебі бар, енді айтқанмен не пайда. Мүмкін біздің ешқандай айыбымыз да жоқ шығар. Арман-тілегімді, қайғы-мұңымды шағу үшін ылғи саған келуші едім ғой, жайнаған далам...

— Келетінсің, Толғанай, иә. Қайғыға батып, қайтем, келінімді қайтем, обал-сауабын қайтем, — деп жылайтынсың. Сан рет келсең де, сонда мен саған ақыл бере алған жоқпын, Толғанай. Арада талай жыл өтті, енді міне сен қартайдың, бірақ қазір де сені ақтап, болмаса қаралап ештеңе айта алмаймын, Толғанай.

— Кім біледі. Осыған келгенде мен өзімді ақтай алмаспын. Келінім Алиман емес, басқа әйел болса, мінезі басқа сөзі басқа, адамгершілігі басқа, жүріс-тұрысы басқа біреу болса, іркілмей де именбей-ақ: "Қой енді, балам, қашанғы тұл болып отыра бермексің, жас басыңды қор етпей, қадір-қасиетіңді білетін біреуге тиіп ал", — дер едім. Бірақ, Алиманға бұлай деп айтуға аузым бармады. Егер айтсам, адамзаттың қандай да бір асыл дүниесін бүлдіріп, қандай да бір ақ нәрсені былғап алатындай бата алмай жүрдім. Шынында да: "Қасым мерт болды, сен енді жөніңді тап, керегің жоқ, басқа біреуге тиіп ал", — деп айтуға қалайша аузым баратын еді? Сөзді қанша астарлап айтқанмен, түпкі төркіні осы еді ғой. Ақылы бүтін келін емес пе, өзі де білдірер шет-жағасы деп те жүрдім. Ал енді Алиман болса, алда байғұсым-ай, сондай бауырмал болып жаратылармысың. Мені аяп, қия алмай жүргенге ұқсайды. Сонысына қарамай, менен кетпесін деп, бір күні Қайыңдыдағы ағалары жол-жөнекей үйге келіп түскен еді, ризашылығымды беремін деп, оларға ойымды түсіндіріп айттым. Сөйтсем, аналарды бетінен қағып: "Менде шаруаларың болмасын, кетемін бе, кетпеймін бе, оны мен өзім білемін, араға қыстырылмандар", — депті. Жайыма қарап отырмай, не жыным бар еді, аяғында өзім өкіндім. Менің ұялғанымды біліп Алиман сонда арамызды қандай да бір сөз аралап кеткенін сездірген де жоқ. Іштей әбден разы болдым. Міне, өстіп, бір-бірімізді есіркеп, бір-бірімізді қия алмай жүріп, Жайнақ келіп қалар деген үмітке алданып жүріп, ақырында онан да түңіліп, кейін уақтысы өткен соң, айтуға кеш болып қалды. Иә, Жер-ана, иманымдай сырымды айтамын, өзің білесің ғой ол оқиғаны.

— Білемін, Толғанай, білемін. Келініңе бұрынырақ айтпай, кейін айтқаныңда жүзіне қарамайтын едім, Толғанай.

— Оның рас. Қалай болғанын қазір де білмеймін. Ауылымыз жол бойында емес пе, жайлауға мал айдағандар, қыстауға көшкендер ылғи біздің ауылдың үстін басып жүретін емес пе еді. Жер ортасы деп, малын жайып, екі-үш күндей аялдап та қалады.

Қырық алтыншы жылдың күзінде төменгі ауылдың бір шопаны үлкен сайда қойын жайып жүрді. Әскерден келген жігіт екен, үстінде сұр шинель тонын бөктеріп, мылтығын асынып, әрі-бері кезіп жүргеніне мен онша назар да аударған жоқпын. Ауылда әлдекімдер той істеп, көкпар тартылып, әлгі шопан көкпаршы жігіт екен, лақты біздің дарбазаның алдына әкеліп тастады. Ауладан шықтым. Оны мен сонда көрдім. Жер тарпыған сұр атты

ойнақшытып тұр екен. Өзі қапсағай неме екен. Неге екенін білмеймін басқа сөз аузыма түспей: "Ой, бұл нең, балам?" — деппін. Сөйтсем: "Үйде кім бар?" — деп сұрады. "Кім керек еді?" — дедім. "Қолымнан түсіп кетті", — деді де, лақты ат үстінен еңкейіп алды да, тақымына басып, шауып кете барды. Соның арасында көкпаршылар жетіп келіп, оның артынан лап қойды. Сонан қайтып мен ол шопанды екінші рет көре алған жоқпын. Бірақ оның қылығына әбден пұшайман болдым. Бұл не дегені, алып келгеннен кейін тастап жүре бермей ме, әзелде лақ тастаған үйдікі ғой, бұрыннан келе жатқан салт емес пе, әлде шынымен-ақ қолынан түсіп кетті ме екен? Олай болса неге айдалада түсіп кетпей, дәл біздің дарбазаның алдына келгенде түседі? — деп ойым онға бөлінді. Мен өстіп тұрғанда, үйден Алиман шығып, менің жаныма келді. Гүлді жаулығын тартып, жібек көйлегін киіп, сәнденіп алған. Тойға барғалы жатқанбыз. Мені көргенде Алиман төмен қарап, қып-қызыл болып кетті. "Жүрмейсің бе, ене?" — деді жай ғана. Жаңағы шопанның не үшін келгенін мен сонда ғана барып сездім. Екі-үш күннен бері Алиман су алып келемін деп, арықта су болса да, үлкен сайға барып, кеш қайтып жүрді. Ішім удай ашыды. Әйтеуір бір күні осылай болмақ, бұл сөзсіз болатын іс, әйтсе де ішім өртеніп кетті. Қызғаныштан емес, басқа да, Алиман көп кешікпей орнын тауып алса екен деп тілеп жүріп, жеме-жемге келгенде, тайқып түстім, қорықтым. Кететін келінімдей емес, күйеуге ұзататын өз қызымдай көріп, Алиманым қателеспесе екен, барған жері құтты болса екен деп тіледім. Тойда отырғанымда да, үйге келгенімде де осы ой басымнан кетпеді. "Жаңағы жігіт қандай неме екен өзі? Жақсылап танысып сырын біліп ал. Асықпа, Алиман балам, алданып қалма!" — деп жаттым ішімнен. Не болса да енді таба болып қалмасам екен жастарға. Алиман менен именіп тартынбаса екен, қайткенде де өз ықтияры өзінде екенін, менің оған ешқандай қарсылығым жоқ екенін емеурінмен білдірсем деп қиналдым. Ештеңені сезбеген, білмеген кісідей әдеттегідей орнымен сөйлеп, орнымен күліп отырсам да, Алиманым мендегі құпия ой-сананы сезген екен. Кешке таман суға барып келейін деп, шелектерді алып шығып кеткенде үстімнен ауыр жүк сыпырылып түскендей "yh" деп демімді бірақ алдым. Барса барып жолығып келе қойсын деп ойладым ішімнен. Бірақ көп ұзамай Алиман су көтеріп үйге кіріп келді. Сайға бармай, арықтан алып келген екен "Ене, су жылытып берейін, басыңды жуып ал" — деді Алиман шелектерді орнына қойып жатып. "Ертең күндіз-ақ жуармын, жұмысың болса..." — деп келе жатыр едім, Алиман сөзімді бөліп: "Ертең колхоз жұмысынан қол тимейді, ене, жуып ал, шашыңды тарап өріп берейін", — деді. Көңілі қалмасын деген оймен амалсыздан көндім. Суды үлкен қазанға құйып жылытып, мені бір бас жуып көрмеген

жас баладай көріп, әуелі айранмен жуғызып, одан кейін сабындатып жуғызып, суды ылғи араластырып, алмастырып, жанымнан үйіріліп шықпады. Басқа кезде болса, балам, әурелемеші, өзім жуып аламын ғой дер едім, бірақ бұл жолы үндей алмадым. "Алда ойбай-ай, бұл несі екі арада мен үшін жолығар жеріне бара алмай қалды ғой", — деп қысылдым. Олай дейін десем Алиман оны-мұны, жайдары әңгіме етіп, тіпті көңілді жүрді. "Ене, жас кезіңде шашың келіскен шаш болса керек, ә?" деп, маңдайымды, шашымды еркелете сипап, бетіме, мойныма алақанын тигізіп қойды. "Менімен қоштасып жатыр-ау шамасы"— деп көзіме мөлтілдеп келіп қалған жасты көлегейлеп, әрең шыдап отырдым. Шашымды өріп болды да, сандықтағы әтірін алып келді. "Қой, балам, оның маған керегі не, ойбай әрі әкет, қартайғанда ұят емес пе?" дегеніме болмай, сықылықтап күліп, басыма әтір септі де, мойнымнан қапсыра құшақтап иіскеді.

"Міне қарашы, қандай тамаша, тіпті жасарып кеттің", — деп қатты сүйсінді. Мен де көндім. Енді шай іш, ене. Шай ішіп болғаннан кейін: "Төсегіңді салып берейін, жатайық", — деді.

Ол түні екеуміз де көз ілмедік. Алиман қалың ойдың шырмауынан шыға алмай жатты ма, білмеймін, әлсін-әлсін терең күрсініп қойды. Мен болсам көзімді жұмғанмен ұйқым келмей, Алиманның бүгінгі істеген жақсылығына көңілім толып, өткен күндер көз алдымнан бірінен кейін бірі өтіп жатты. Біресе Алиманның баяғыда шоқ гүлді комбайнның баспалдағына алып барып қойғаны есіме түсті. Біресе, Қасым әскерге жөнерде оны атқа мінгізбей, мойнына асылып, жас балаша қолынан тартқылағаны есіме түсті. Біресе станцияға асыға кетіп бара жатқанда жапалақтаған ақша қар Алиманның жаулығына, маңдай шашына, жағасына көпірши тұрып қалып, оның тамылжыған жүзіне көрік беріп, сұлуландырып жібергені есіме түседі. Біресе маған қарай құшағын жая: "Енекем-ай! Жесірміз, екеуміз де жесірміз!"— деп зар еңірегені естілгендей болады. Біресе қызғалдақ құлпыра жайнаған аңызбен қара жамылған Алиманның үлкен жолға қарай ышқына жүгіргені есіме түсті. Қойшы, ең ақырында жаңағы көкпаршы шопанмен қой айдасып, еріп кетіп бара жатқаны заматта көз алдыма келе қалды. Ол: "Қош, енеке! Ренжи көрме, кеткенім осы. Қайыр қош, енеке-тай!"— дегендей, мен артынан қол бұлғап, жарды бойлай жүгіріп: "Қош, шырағым! Қош, гүл сүйген, гүл көрікті келінім, қош, маңдайыма сыймаған шолпаным! Аман бол, бағың ашылсын, көсегең көгерсін, аман бол, хайыр қош! Әй, жігіт, баламды қор етпе! Қорласаң, қарғаймын, қарғыс жібермейді кісіні", — деп жаттым. Көзімнен

парлаған жас бетімді жуып, жастыққа тамып жатты. Жылағанымды Алиман естіп қоймаса екен деп, аузымды басып, көрпені бүркендім.

Ертеңіне Алиман еш жаққа шыққан жоқ. Сонан кейін әлгі шопан көрінбейтін болды. Қойын айдап кетсе керек. Алиманның кірбиген түрін көріп, сонда қатты кейідім. Көңілі болса, ұнатса, кете бермей ме байғұс бала, маған несіне қарайлайды! Біраз уақытқа дейін әрі-бері жүріп, кейін бұл ісі ойынан шығып кеткендей болды.

Сонымен ерте көктемде баяғы шопан қайтадан пайда болды. Қойын бағып, үлкен сайда жүргенін сыртынан байқап қалдым. Сол күндері Алиман кеш болысымен кетіп қалып, ел тегіс жатқанша далада жүретін. Мен не дейін. Өзі біледі де. Шынында да мен не демек едім, қайтпек едім, айтшы, жан далам? Есіңде ме баяғы сойқан түн, есіңде ме ертеңіне саған келіп жылағаным?..

— Сабыр, Толғанай. Сен ол түнді сойқан түн деме. Ол түннің жақсы жағы да, жаман жағы да болған шығар. Жан жаралған түнге тіл тигізбеші, Толғанай.

— Сөзімді қайтып алайын, Жер-анам. Күйгендегі сөзім де. Күймегенде не болып едім. Ол түнде Алиманды көпке дейін күтіп отырдым. Ауыл тегіс жатса да, мен шамды өшірмей іштей мұңға баттым, әлденеден қорқып, елегізіп терезеден көзімді алмай тыпыр еткен дыбысқа құлақ тігіп, елеңдеп отырдым. Аспанда ай көрініп, анда-санда бұлт жылжи өтіп, жазғы ауа тұяқ серіппей тұнып тұрды. Бір үйде жалғыз отырғаннан бойым мұздап, етім түшіркеніп, ішікке орандым. Түн ортасына таман көзім ілініп кеткен екен, кенеттен шошып оянып, басымды жоғары көтерсем есікті ашып, Алиман кіріп келеді екен. Мас екен. Удай мас. Көйлегінің қақ айырылған өңірі екі жаққа салбырап, еті көрініп, шашы додаланып, көзінің қарашықтары көмескі шам жарығында жалт-жұлт етеді. Бұл Алиманның мас болғанын өмірімде бірінші рет көрдім. Не дерімді білмедім, орнымнан тұруға шамам да келмеді. Алиман босағадан әрең аттап кірді де, жығылып кете жаздап, пешке сүйеніп тұрып қалды. Онан кейін пешті ұстаған бойы тәлтіректеп, теңселе беріп: "Ха!"— деп, сүйкімсіз күлімсіреді. "Неге қарайсың?— деді ол басын шайқап. — Неге қарайсың маған? Иә, мен маспын. Иә, мен арақ іштім. Ішпей қайтемін? Мен ішпегенде кім ішеді? Неге үндемейсің? Менің кескінімнен қорқып тұрсың ба?" Үндей алмадым. Келінімнің осындай халге жеткеніне жүрегім сыздап, жарылып кете жаздадым. Алиман тағы

біраз теңселіп, басын әрең ұстап тұрды да, бір кезде ақырын сыбырлап сөйледі: "Ене, сен ештеңені білмейсің. Ал мен болсам... мен... мен бүгін... Қасым әскерге жүретін күннің кешінде суға барып па едік, үлкен сайға... Дәл сол жерде"— деп, келе берді де, шашын қос қолымен шеңгелдеп ұстады: "Мен ит болдым! Ене, енекем-ай!"— деген жан даусы жүрегінен атылып, өзі киізге етбетінен құлап, тыпыршып басын жерге ұрғылап, солқылдап жылады. Орнымнан атып тұрып, ұшқан құстай жанына жетіп бардым. Басын жоғары көтеріп, көкірегіме қыстым: "Жыламашы Алиман, жыламашы. Не болды саған, айтшы? Қапа болдың ба? Әлде біреудің тілі тиді ме саған? Айтшы маған. Әлде маған ренжідің бе? Ренжісең айт, іштегіңнің бәрін ақтар алдымда..." "Жо, жоқ, ене, енетай, байғұсым-ай, жалғызым-ай, ештеңені білмейсің-ау, білгенде де қолыңнан не келуші еді, алда ойбай-ай, алда ой-бай-ай!"— деп қандай бір өзіне ғана белгілі өкініш азабын тартып, басыла алмай, мені тас қып құшақтап алып, еңірей берді. Көпке дейін жылады. Онан кейін бірте-бірте өксігін басып, ақыры ұйықтап кетті. Ұйықтап жатып та анда-санда жас балаша өксіп қояды. Мен көзімді ілмедім, көрер таңды көзіммен атырдым. "Не болды, келінім? Енді қайтемін", — деумен таңды қарсы алдым.

Ертеңіне орнынан тұрғанда ұялып маған қарай алмады үн қатқан да жоқ. Жұмысқа шығып бара жатқанымызда ғана: "Кешіріңіз мені, ене", — деді.

Сонымен арада екі-үш ай өтіп, жазда баяғы қашқын Жексенқұлдың тергеуі болды. Ол соғыстан кейін елге сыймай, үйіне ұрланып келіп-кетіп жүрген екен. Бірақ қазақтар арасында да адал тіршілік етпей, алыпсатарлықпен айналысып, қой ұрлап қолға түсіпті. Тергеуде оның бұрынғы қылмыстары білініп қалып, біздің ауылға алып келген екен. Ауылсоветтің шабарманы мені де куә боласың деп шақырып келіпті. Көшеде келе жатсам, алдымнан кетпенін көтерген Алиман ұшырасты. Ілби басып, әбден болдырып жалғыз өзі келе жатыр екен. Түрі де қапалы, көзі шүңірейіп, жүдеп кетіпті. Осы жазда беті де сепкілденіп кеткен еді. Жаным ауырып қоя берді. Үйге барып тағы жалғыз отырмасын деген оймен: "Жүр, балам, кеңсеге бірге қайырыла кетейік. Сосын үйге бірге барамыз", — дедім. Сөйтсем: "Жоқ, ене, маған не бар онда. Басым түсіп тұр, үйге бара берейін", — деді. "Онда мейлің, — дедім. — Жатып дем ал Сиырды өзім-ақ сауармын".

Кеңсенің алдында жабық машина тұр. Куәлікке шақырылған, жұмыстан

келе жатып кеңсеге қайырылған бір топ адам, ашық терезенің алдында сөз тыңдап құлақ салып тұр екен. Мен де солардың жанына барып тұра қалдым. Жексенқұлды көрмегеніме талай жыл болған, тырсыып жарылайын деп тұр, күп боп семірген. Күржиген иықтарының еті бұлтиып тұр. Қабағын түйіп, бір нәрсесін өткізген кісіше нық отыр екен. Сауып отырған жалғыз сиырымызды соқаға жегіп, аштан өліп бара жатқанымызда жиған-тергенімізді талаған осы ит еді ғой. Менің құдай қосқан жарым, өндіріп-өсірген балаларым майданда қан кешіп жаумен жағаласып жүргенде, бұл қарабет өзін елден ерек санап, жан сауғалап қашып-пысып жүргенді. Енді қарасаң, біздің бір ақсақалымыздың сөзін бөліп, қарсылық көрсетіп отыр, "Сол да сөз бе екен, майданда өлген кісі өлді, қалған кісі қалды. Маған оның қандай қатысы бар? — дейді тіпті. — Ұры дейсің, көздеріңмен көріп, қолдарыңмен ұстаған жерлерің жоқ қой. Айта беріңдер, мың жерден айтыңдар — бәрібір бос сөз. Факты керек". Осыны есіткенде қаным қайнап кетті. "Жаныңды жеме, имансыз! Факты керек пе саған, факты міне, мына мен!" — деп терезеден айқай салдым.

"Апа, ішке кіріңіз. Мұнда келіп сөйлеңіз", — деді орнынан тұра келген тергеуші.

Кіріп бардым да, сөйлей жөнелдім. "Иә, біз сені қолымызбен ұстап алған жоқпыз, сенің артыңа түсіп ұстауға қолымыз да тиген жоқ. Біз онда жер тырмалап, майданға астық берудің қамында жүрдік. Біз онда масақ теріп, бала-шағаларды асырадық. Ал сен онда жер айдау үшін байланған аттарды ұрлап, елдің бала аузынан жырып, уыстап жинаған тұқымын жұла қашып, бала-шағаның несібесінен қағып, халық ризығына арам қолыңды салдың. Сөйтіп сен майдандағы солдаттардың қолынан нанын тартып алғансың. Артыңнан жете беріп: "Тоқта! Мен білемін сені, Жексенқұл! Тоқта!" — дегенімде, қайрыла қалып мені атқансың! — деп, жүректе қайнаған сөзімнің бәрін төпеп айта бердім. Сонда айт, тартынбай айт дегендей Айша көршімнің томсарған түрі, оның бетін жуған көз жасы, сол төмен сорғалаған көз жасындай болып төгілген аспандағы Құс жолы сол сәтте көз алдыма келе қалды. "Факты деп заңға сүйеніп, құтылсаң құтылып кетерсің. Бірақ, біліп қой, ел-жұрттың азап-тозағынан безіп, оның қайғы-қасіретін бөліспегенің үшін, адам санатынан шығып, өмірден шірік болып, қарабет атанып өтесің. Саған факты да, жаза да осы", — дедім.

Мен сөйлеп болғанда тергеуші: "Рахмет сізге, апа. Енді боссыз. Үйіңізге бара беріңіз", — деді сыпайыгершілікпен.

Кеңседен шығып келе жатсам, Жексенқұлдың әйелі есік алдында мені тосып тұр екен. Жынданған адамдай жетіп келіп: "Өлігіңе отырайын, қақбас. Ағыңнан жарыламын деп, не жақсылық көрдің? Ақ жүрек болсаң, шермиіп отырған келініңді қайтесің? Кімнен болған екен? Үйіндегі шермендеңді қадағаламай, не қарап жүрсің? Бір-бірінен аумаған шерменделер!" — деп айқайды салуы бар емес пе.

Жүрегім аузыма тығылып, не болғанымды білмедім. Иә, иә, бұл қатынның айтқаны рас еді. Бұрын дүдәмал санап жаныма жақын жолатпай алыс қуған күмән нәрселерім заматта ап-айқын бола қалды. Соның арасында далада тұрған адамдар: "Жап аузыңды, әйтпесе өлесің!" — деп, Жексенқұлдың әйелін жағадан алды. "Тимеңдер! Қол жұмсамаңдар!" — деп, ілби басып жүріп кеттім.

Көшеде келе жатқанда қиялым қырыққа, ойым онға бөлініп, берекем кетті. Бұлай боларын ойлаған жоқ едім. Кейінгі кезде Алиман жұрттан оқшауланып, оның мінезі де лезде өзгеріп, басқа бір жақтан келген бөгде жандай томсырайып, күлмей жүргенін мен жай әншейін қапаланып жүргені-дағы деп ойлағанмын. Әлгі шопан жігіт көңілінен шықпай қалған-ау шамасы деп жорамалдағанмын ішімнен. Ол сонда жайылым өзгертіп, тауға кеткен-ді. Қайтып көрген кісі жоқ оны. Бақсам, істің жайы басқаша екен ғой. Әттең-ай, әттең-ай... Олай боларын кім біліпті. Енді қайттім деп, басым дал болды.

— Иә, Толғанай, сен сонда маған келіп, қайтем деп ақыл сұрап, бар сырыңды айтқансың.

— Саған айтпағанда кімге айтушы едім, Жер-ана, диқан далам. Бармақтай кезімнен міне осы қартайған шағыма дейін сенің деміңмен, сенің күшіңмен өмірдің талай белестерін асып, өмір сүріп келемін. Қайтем деп сұрасам, сен сонда: "Ойлан, Толғанай, тереңірек ойлан. Ақылыңды кеңге сал, дүниеге тереңірек үңіл, құр намысқа шауып, артынан опық жеме" — дегенсің.

Жалғыз мен емес, басқалардың да ойланғанына дән разымын. Ішкен суымыз бір, көрген күніміз бір тағдырлас, замандас ауылдастарымыздың кең пейілін өмір-бақи ұмытпаспын. Осы оқиғаның ертеңіне Айша көршім шай іш деп үйіне шақырып, оны-мұны қозғап отырып, сөз арасында: "Әлгі Жексенқұлдың әйелі түнделетіп көшіп кетіпті", — деді. Үндеген жоқпын.

Несіне үндейін, көшсе әркімнің өз еркі. Кейін, көп кейін барып білдім, ол өзі емес, сол түні жұрт жиналып келіп "Кет біздің ауылдан!" — деп, жүгін буып-түйіп арбаға салып, көшіріп жіберіпті. Сонан кейін не үлкенінің, не кішісінің аузынан анадай екен, мынадай екен деген бір де сыбыс есіткен жоқпын. Мүмкін іштерінен ойласа, ойлаған шығар, мүмкін қатар-құрбыларына, өзіне айтса айтқан шығар, бірақ маған жан баласы ештеңе деген жоқ. Онан бері міне қанша жыл өтті, әлі де сыйлап, құрметтеп келе жатыр. Рахмет, көзім жұмылғанша разымын. Мен кейде өзімше ойланамын: баяғы заман болса ғой, ізіме қанша өсек-аяң еріп, қанша ащы сөздер бетіме басылар еді. Ал енді соғыстың азап-тозағын бастан кешіріп жер басып жүрген әрбір адамның бағасы қаншалық құн жеткісіз екенін, оның көңілі қаншалық қымбат екенін заманның ұлы сабағын алған ел өзі-ақ түсінді. Алиманның күнәсын кешірді. Егер де олар Алиман екеуімізге күлсе, онда өздеріне күлгені емес пе. Иә, солай болмақ. Адам деген әрқилы деседі, сыртынан қарасаң күн, ал ішіне үңілсең үңірейген қара үңгір ғой деседі, біреудің табаны тайып кетсе, бас салып табалайды деседі. Ондайлар да бар шығар, ондайлар қазір де арамызда жүрген шығар, бірақ шынтуайтқа келгенде, тағдыр шешетін жақсылық пен жамандыққа келгенде, адам деген іші кең, таза нәрсе. Сенемін осыған, сиынамын осыған. Өзімнің басымнан өтпеді ме. Білесің ғой, Жер-анам, сол жыл мен үшін қандай ауыр жыл болғанын...

— Иә, Толғанай, сен сол жылы кемпір болдың.

— Кемпір болғаным ештеңе емес-ау. Алиманымды қазір ойласам, сай-сүйегім сырқырайды. Алда ойбай-ай, алда ойбай-ай... қай жерден кетірдім, қай жерден жұлдырдым... Алиманның бойына біткенін білген күннен бастап, бар ынта-ықыласыммен неге сақтамадым мен оны. Немерені көріп тұрсақ та, не үшін білмегенсіп, оны аузымызға алмадық. Тұрмыс-тіршілікке байланысты нәрсенің барлығын бұрынғыдай кеңесіп, ақылдасып шешіп жүрдік, бірақ осыған келгенде бір-бірімізге бата алмадық. Мен оның көңілін күйзелтпейін дедім. Ол болса, ашық айтуға ұялды ма, әлде кетуді ойлап, кеткенше мені қызартпайын, біржолата бел буғанда барып айтайын деді ме, білмеймін. Мен үшін ол кезде оны білу де қиын еді. Өзі үндемегеннен кейін мен не дейтін едім, қайтіп сұрайтын едім. Оқыс сұрасам, үйден кет дегені ғой деп түсініп, кетіп қалар деп хауіптендім. Сау жүргенінде жақсысың деп, енді екіқабат болғанда жөніңді тап деймін бе. Жо-жоқ, Алиманымды ондай жамандыққа еш уақытта қимақ емес едім. Мен оны көңілімде кінәлаған да жоқпын. Барлық жайды өз көзіммен көріп,

өз жүрегіммен сезіп жүрмедім бе. Алиман күнәлі болса, онда мен де күнәлімін, бала тапса, ол менің де балам, ұят-сұятын, мазақ-қорлығын бірдей көтеремін деп өзімше біржолата бекінгенмін. Алиман кетіп қалса менсіз асы тамағынан жүрмейтін бе еді, мені тастап кетуге қимай жүріп, ақыры осындай халге душар болғанын білмеймін бе. Барлығын өз еркіне, өз билігіне бергенмін. Ерте ме, кеш пе, жеме-жемге келгенде істің жайын амалсыз бір күні әйтеуір сөйлесетін болармыз деп ойлап жүрдім. Бұны екеуіміз де іштей біліп жүрдік. Солай болса да, бүгін емес ертең деп, ылғи ертеңге қалдырып жүре бермедік пе. Ол түгіл Алиман кетіп те көрмеді ме. Бұл да менен болды, менің байқамастығымнан...

Жаз аяғында Алиманның ішіндегі баласының бес-алты айлық кезі, ерте тұрып сиырды күтуге қосайын деп көшеге айдап шықтым. Сиыршы үні қоңыраудай сылдырлаған он екі-он үштер шамасындағы жетім бала еді. Сол күні ол сонау көшенің басынан әлде нені қуана дауыстай айтып, жаңа ғана қыбырлай бастаған ауылды басына көтерді. Біздің үйдің тұсына келгенде сиырларды "өк, өк"— деп қайырып тастап: "Тоқан апа!— деп маған жарқ етіп бұрылды.— Тоқан апа, сүйінші! Жорабек ағамның келіншегі босанды, сүйінші!"— деді. Әй, айналайын, беремін, мойнымда. Қашан туды?"

"Таңға жақын". "Қыз ба, ұл ма?"

"Қыз. Атын Торғай қоямыз деп жатыр, Тоқан апа. Таң алдында туған торғай деді".

"Тіпті тамаша болған екен, балам. Бесік бауы берік болсын, өмір жасы ұзақ болсын", — дедім.

Біреудің жарық дүниеге келгеніне қатты қуанып, осы үлкен қуанышын әркімге бөлістіріп, хабар салып жүрген сиыршы баланың сөзі делебемді қоздырып жіберді. Қандай да бір пәк, ыстық сезім жүрегімді кернеп, дарбазадан кіріп келе жатқанымда, жатсам-тұрсам да әрдайым ойдан шықпайтын нәрсені қалай есімнен шығарып жібергенімді білмеймін: "Алиман, сүйінші! Жорабектің келіншегі босаныпты. Есіттің бе? Айы-күні жетіп жүр еді, бейшара аман-есен..."— дей беріп, Алиманды көргенде аузыма құм құйылғандай болды. Тамның қабырғасына сүйеніп тұр екен. Болар-болмас қана басын шайқап, ернін жымқыра тістеп, бозарып кетіпті. "Мен босанғанда ешкім бүйтіп сүйінші сұрайды" — дейсің бе деген ой

келді ме, әлде тағы басқа бір жаман нәрселерді ойлады ма, кім білсін. Өзімнің шүбәмшілдігіме соншалық ренжіп, бетім дуылдап, не істерімді білмей, үндей алмай ошақ жанына отыра қалып, тезек қалай бастадым. Бетімнің дуылдағаны сәл суи бастағанда қайырылып қарасам, ол әлі сол күйі боп-боз, дел-сал болып тұр екен. Өзегім өртеніп кетті. "Бір жерің ауырып тұр ма?" дедім жанына жайымен жақындап. "Жоқ, ене, жай әншейін", — деп қана қойды. "Бір жерің ауырса, үйде жата тұрсайшы, өзіңді-өзің қинамай". "Қиналып тұрған жоқпын, ене. Темекі кептірудің не ауырлығы бар дейсің, барайын" деп шығып кетті. Бұлай болғаннан кейін, мен ашығын айтайын енді. "Өзіңді қорынба, балам, ұялма. Мұның ешқандай ерсілігі жоқ. Бұл да өмірдің бір соны нәрсесі. Кімнің қалай босанғаны сөз бе екен. Босанған ананың бәрі бірдей, ешбір айырмасы жоқ. Дүниеге келген нәрестенің бәрі бірдей, ешбір айырмасы жоқ. Жарық дүниеге келген әрбір нәресте барлық адамзаттың баласы, олай болса ол менің де балам. Сен тусаң, ол маған ала-бөтен болмайды, өз баламдай әлпештеп бағамын. Түсін осыны. Қайғыра бермей, көңілді жүр", — деп бұрыннан ойымнан шықпай жүрген сөздерімді шамырқана айтайын деген ойменен артынан іле-шала көшеге шықтым. "Әй, Алиман, тоқтай тұр, бері қайырыл" — деп дауыстап едім, ол естімеген адамша қайырылмай жүре берді.

"Ренжіп қалған секілді", — деген ой күні бойы есімнен кетпеді. Әйелдермен темекі жапырақтарын жұлып жүріп, күн ұзаққа: "Мейлі енді, бүгін кешке не де болса білдірейін. Бұлай жүргеніміз жарамас", — деп ойлап, ақыры айтуға бекіндім. Бірақ ол ойымды айтуға жазбады. Кешке жұмыстан кейін әбден шаршап үйге келсем, Алиман жоқ. Өне келеді, міне келеді деп тақатсыз күтіп отырып ақыры шошынайын дедім. Не қырсық болды. Көшеге шығып іздейінші деген оймен үйден шығып бара жатсам, бақша жақтан шөп көтеріп Бектас келеді. Бектас онда колхоздың арбасын заулата айдап, ер жетіп қалған. Ол үн-түнсіз келіп, шөпті сиырдың ақырына тастады да, маған жалтақтай қарап қойды. "Тоқан апа, енем мені іздемесін деп Алиман айтып кетті. Қайыңдыдағы төркініме кеттім деді". Не болғанымды білмей босағаға отыра кеттім. "Қашан кетті? Жаңа ғана, түстен кейін. Көшеде бір машина өтіп бара жатыр екен, соған мініп кетті. Заманым қуырылып үндемей отырсам, Бектас садағаң кетейін: "Кабинаға отырып кетті, апа. Қорықпай-ақ қойыңыз. Шопыры дұрыс адам көрінді маған", — деп қойды. Бектасты өзім өте жақсы көретін едім, енді оған онан бетер ішім елжіреп кетті. "Ий, бейшарам, адам болатын түрің бар екен", — дедім ішімнен. Бала деген лезде-ақ жігіт болады екен ғой өзі. Бектастың азамат болып қалғаны көзіме сонда ғана көрінді. Ол арықтан су әкеліп, есік

алдына су септі. "Дәлізді салқындатып су сеуіп, сыпырып қояйын. Апам сіздің шайыңызды сағынып жүрмін дейді. Қазір келеді"— деп, өзінше әуреленіп, самаурын қойып жатты.

Айша мен Бектас ұзақ отырып, шай ішіп үйлеріне кетті. Мен үйде дөңбекшіп жата алмадым. Аспан төсінде төгілген жұлдыздар таң атқанша бал-бұл жанып, онан кейін бірте-бірте сиреп, ең ақырында жалғыз шолпан қалып, ол да ылғи алыстап, соңында әлдеқайда кетіп жоғалды.

Алиман кеткеннен кейінгі күндерім құрысын. Жалғызбын деп ауыз ұшымен айтып жүрген екенмін де. Екі-үш күн өзімді-өзім ұстап, шыдап жүрдім. Онан кейін таңым атпады, күнім батпады, адам төзгісіз халге ұшырадым. Кейде екі қолымды төбеме қойып бет алды құла дүз қаңғырып кеткім де келді. Алиманның жайын ойласам, онан бетер пұшайман боламын. Төркініне сыйса жақсы, ал енді бұрын істерің болмасын менде, менің өміріме килікпендер деп мығымсынып едің, енді міне шерменде болып келіп қалыпсың ғой десе, балам не күйге, қандай азап-тозаққа түсер екен. Ойына әр нәрселер келіп, бүйтіп көрген күнім қараң қалсын деп өмірден түңіліп кетпегей. Қасымда болса ешкімге ренжітпес едім. Не күйде жүр екенсің, алда сорлым-ай. Не болса да барып қайтайын, оз көзіммен көрейін. Барсам, мүмкін қайтып та келер. Сөйтсе екен, құдай-ай, сөйтсе екен. Бармаймын, осында қаламын десе, онысын көрейін. Онда не істеуші едім, ырзашылығымды білдіріп батамды берем-дағы. Киім-кешегін де алмай кетіпті, онысын жеткізіп берейін. Келсе де, келмесе де айтар сөзімді айтуым керек қой. Парызым емес пе. Қой, бөгелмей жүрейін деп ертеңіне үйді-жайды Айшаға тапсырып, жолға шықтым. Қайыңды жаққа баратын машинаны Бектас тоқтатып, мінгізіп салды. Ауылдан енді ғана ұзай бергенде, сонау аңыздың арасымен жүретін төте жолда бір әйелдің келе жатқанын машинада отырып кенет көзім шалып қалды. Бірден таныдым — Алиман екен! Алда көлеңкеңнен айналайын-ай, мені аяп қайта қайтқан екен ғой! Осы кезде орнымнан ұшып тұрып, машинаның кабинасын тарсылдата ұрдым. "Тоқта! Тоқтат! Мен түсемін!"— деп, машина біраз жүріп барып тоқтағанда апыл-ғұпыл қоржынымды алып, асып-сасып машинадан түстім. Соның арасында қою шаңның ішінде қалып, көзіме ештеңе көрінбей, япырау жаңағы көргенім өңім бе, жоқ әлде түсім бе деп, есім кетіп сілейіп тұрып қалдым. Үлкен машинаның артынан қуалай еріп келе жатқан қою шаңнан айналам ашыла бастағанда жүрегім аузыма тығылып: "Алиман!" — деп бар даусыммен айқайлады. О, айналайын дарқан далам, өзің көрдің ғой, ол оқиға да сонда болмап па еді?

— Иә, Толғанай, сонда, қазіргі анау жаңа жолдың бойында. Сен: "Алиман!"— деп айқайлағанда, Алиман жалт қарап, сені көріп тұрып қалды да, онан кейін: "Ене! Енекем-ай!"— деп, саған қарай жүгірді. Сен сонда есің шығып кетіп: "Жүгірме, балам, жүгірме, ойбай жығыласың!" — деп жалынып келе жатып, өзің омақаса жығылып, қайта тұра келіп, қайта жүгірдің.

— Иә, иә, дәл солай. Қалай барғанымды білмеймін, Алиман екеуміз құшақтасып, көрісіп тұрғанымызда, жүдә сағынып қалған екенбіз, бір-бірімізге не дерімізді білмей: "Келдің бе, келдің бе, балам, енеңе қайтып келдің бе?" — дей бердім. Ол да: "Келдім, енеке, келдім. Өзіңе қайтып келдім!"— дей берді. Дәл сол кезде Алиманның іштегі баласы қимылдап, мені іштен теуіп жатқандай көрінді. Оны екеуміз де сезіп қалдық. Алиман жай ғана ішін ұстап, маған қарады. Оның сондағы қарағаны заманамды астан-кестен етіп, тұйыққа қамағандай болды. Мен де кейде бір нәрсені ойлап, іштей қорланып жүрген екемін де! Кет, жоғал әрі, арам ой, жолама! Қандай да бір ұшқындай жарқ еткен мезгіл арасында өмір сүрудің ең бір таза бақытты бір сәтін басынан кешіріп тұрғандай. Алиманның жүзі үлбіреп, мейірімге толып, кірпіктеріне оралған мөлдір жастар бетіне тамып, моншақтай үзіліп жерге түсіп жатты. О, шіркін, ана жүрегі-ай! Осы тамшы талайдың барлық азап-тозағын жуып кетеді емес пе! "Көзіңнен айналайын, көңіліңнен айналайыным, айналайын сенен, айналайын!" деп, бетін сипалап, жалынып-жалбарынып, жүйем босап жылап жібердім. Сонда ол: "Жыламашы, ене, жыламашы, — деп жатты, — кешір мені, кешір. Сені тастап кете алмайды екенмін. Осыған көзім жетті. Шыдамадым, ішім пысты".

Көптен бергі сөзімді енді айтайын, орайы енді келді ғой деп: "Не үшін кеттің, әлде маған ренжідің бе?" — дедім. Алиман үн қатпай тұрып қалды да, не айтқалы тұрғанымды сезіп қалғандай ауыр күрсінді. Сәлден кейін: "Сұрамашы, ене. Оны не қыласың? Айтпа маған ештеңені, мен де саған ештеме демейін. Қинамашы мені, енекетай, қинамашы", — деді жалынышты түрмен.

Сөйтіп бұл жолы да айта алмадым. Тегі не үшін екенін білмеймін, әр кез айтар сөзімді сезіп тұрғандай, сөйлесуден қашқалақтап, өстіп кері шегініп жүрмеді ме байғұс балам. Бетін ашып сөйлескенде маған да, өзіне де жеңілірек болмас па еді.

— Есіңде ғой, Жер-анам, сол жылғы күз көпке созылып, аяғы таусылмас бір жауын-шашынға барып ұласпады ма. Күннің көзі бір ашылып, бір жабылып тұрған суық күндерде көбінесе үйде отырып қалдық. Күздің томсарған түрі сияқты күн озған сайын Алиманның қабағы жабыла түсіп, тіпті сөйлемейтін, күлмейтін болып алды. Өзінше іштей тынып, отырғаны отырған. Топшылауымша айы-күні де жақындап қалған еді. Сар уайымға батпасын деп, қолымнан келгенімше еркелетіп, күлдіргі сөздер айтып әйткен-бүйткен боламын, бірақ жас бала болмаған соң өзі тіпті қиын екен ғой. Мен ғана емес, басқалар да әрекеттеніп көріпті. Бектас апам тымауратып жатып қалды деген соң, көңілін сұрайын деп барсам, денесі күйіп-жанып, күркілдеп жөтеліп жатыр екен. "Өзің де шалажансар адам едің, оның үстіне жай отырмай ел қыдырып кеттің", — дедім. Ол мұңды пішінмен ақырын ғана езу тартып қойды. Осыдан екі-үш күн бұрын Бектастың арбасына мініп: үш-төрт әйел төменгі ауылдағы тойға барып қайтқан. Бақсам барғандары той емес, басқа шаруа екен ғой. "Суыққа шықпай жылы оранып жат, тезірек айық енді" — деп кетуге ыңғайланғанымда Айша: "Тұра тұршы, Толғанай, қапа болмасаң, айтатұғын бір сөзім бар еді" — деді. "Айт, оның несіне қапа болайын", — дедім.

"Төменгі ауылға біз тойға барған жоқпыз, онда менің жекжатым да, туысым да жоқ. Оны өзің де жақсы білесің. Сені сыртыңнан билеп, бір іс жасадым. Толғанай, кешірерсің, — деді. — Әлгі шопан жігітті тауып алып, бәріміз жабылып ортаға алып, жанын келіге қамадық. Алиманның айы-күні жетіп отыр, бұл не қылғаның, оның обалын кім көтереді дедік жігітке. Бірақ біздің бұл тіршілігімізден ештеңе шықпады.

Ол өзі әйелі бар неме екен, екінші жағынан шаужайынан алды. Ойбай, көрген емеспін, білген емеспін, — деп азар да безер болып, ақыр аяғында танып кетті. Әйелі де бір көкдолы неме екен, бізді беттен алып, итімізді шығарды. Қайтып келе жатқанда жол бойы жаңбыр жауып, суық тиді. Бұл ештеңе етпес-ау, ал енді Алиман қайтеді?" — деп, еңіреп жылап қоя берді. "Жылама, — дедім. — Мен тірі тұрғанда Алиман қор болмайды", — деп шығып кеттім. Басқа не айтпақ едім...

Алиман сырқаттанып жүр ме деп күдіктеніп, кейінгі күндері көзімнен таса қылмай, жанынан қарыс ұзамай жүрдім. Кенет далаға шығып кетсе де, артынан ере шығып: "Әй, Алиман, қайда жүрсің?" — деп әбігерленіп қаламын. Толғағы келіп қалмасын деймін де, мен сорлының басқа не жұмысы болушы еді.

Бір күні жылы киініп алып, далаға шығып бара жатты. "Қайда барасың, балам?"—деп сұрадым әдетімше. "Үлкен суға барамын", — деді жай ғана. "О, ботам-ау, күн мынадай боп тұрғанда, өліп-өшіп қалай барасың? Үйде-ақ отырсайшы. Сол суда не бар дейсің? Ең болмаса жаздың да күні емес". "Жоқ, барамын", — деді. "Онда мен де еріп барайын, жалғыз жібермеймін", — деуім мұң екен, келінім тас-талқан болды. Көп күн бойы буып жүрген ашу-ызасын менен алды. "Неге менің ізімнен қалмай аңдисыз? Нең бар менде? Мені неге жөніме қоймайсыз? Өледі дейсіз бе, өлмеймін!" — деп, есікті тарс жауып, шыға жөнелді. Не істерімді білмей есеңгіреп тұрып қалдым. Сөзі мылтықтың оғындай тиді, қатты ашуландым. Сөйтсем де шыдай алмадым. Екі-үш рет далаға шығып қарадым. Көзіме ештеңе түспеді.

Көзге ілінбеген майда жауын сіркіреп, жел бұлттарды аударыстырып айдап барады екен. Тал-теректердің бастары сидамдалып, суықтан жүдегендей бұтақтары бүрісіп кетіпті. Елдің бәрі үйді-үйінде, қыбыр еткен жан жоқ, қыстақ іші йен, мұңды. Таудың сілемі кіреукеленген күңгірт кеуімде болар-болмас қана білінеді.

Жек көрсе де мейлі, артынан барайын, толғағы келіп сыз жерге жатып қалмасын деп, бақшаға шетіне жете бергенімде Алиманның қарасы көрінді. Басын салбыратып, ілби басып келе жатыр екен. Бақты тасалап қайта үйге кірдім де, шай қайнатып құймақ құя бастадым. Сақталған алманың қызылдарын таңдап алып, дастарқанға қойдым. Алиман кіріп келді де, дастарқанды көріп үнсіз күлімсіреді. "Жаурадың ғой, балам, шай ішіп бойыңды жылытшы", — дедім. "Ештеңеге тәбетім шаппай тұр, ене. Алманың біреуін берші, соны жейін", — деді. "Не болды саған, Алиман, әлде бір жерің ауырып жүр ме?" — десем, ернін жымқыра тістеніп: "Сұрамашы, ене. Терім тарылып, сіркем су көтермей отыр. Жаңа да тілім тиіп кетті саған. Мені жайыма қойшы", — деп, қолын сілтеп қойды.

Демнің арасында кешкіріп, түннің қою қараңғылығы айналаны лезде тұйықтап алды да, төсекке жатқанда, менің әлгі сөзім де ұнамай қалған екен ғой деп, іштей тынып, ұйықтап кеттім. Басқа уақытта түнімен әлсін-әлсін оянып, Алиман жаққа қарап қоюшы едім. Бұл түні не қара басқанын білмеймін. Селт етсемші...

Түннің қайсы бір кезінде селт етіп оянып кетіп, Алиман жаққа қарасам, орнында жоқ. Ә дегенде далаға шығып кеткен екен ғой деп ойлап, біраз

күтіп жаттым. Жоқ, Орнымнан жалма-жан тұрып, Алиманның көрпелерін ұстап көрдім: мұп-мұздай, әлдеқашан тұрып кетіпті. Табан астында апыл-құпыл, қалай болса солай киініп, есіктен ата шықтым. Қораның ішін айнала қарап, көшеге жүгіре шығып, бақша жаққа ұмтылдым. "Алиман! Алиман!"—деп жан ұшыра айқайлады, жан жоқ. Менің дауысыма иттер ғана шәу ете қалды. Буындарым қалтырап қоя берді. Кеткен екен ғой, енді қайттім? Үйге қайта кіріп, дәліздегі шамды жағып алып, бұрыш-бұрышты қарап, енді даладан іздейін деп қолшамды алып, қораға шыққанымда әлгі сарайдағы шөп қораның ішінен адамның ыңырсыған, шыңғырған даусы естілді. Шөп қораның есігін жұла ашып кіріп бардым. Сілейіп тұрып қалдым. Сабанның үстінде шалқасынан түсіп, Алиман босана алмай қиналып жатыр екен, көргенде есім шықты, зәрем ұшты. "Бұл нең, ойбай! Неге айтпадың?" — деп, қолтығынан көтеріп, аяқ жағына қолымды апара бергенімде сығып алғандай қан болған шапан, көйлегі ып-ыстық болып білегіме орала берді. Бет-аузы қабарып, көзі аларып, дем ала алмай тұншығып: "Өлдім! Өлдім!"— деп ыңырсып жатты. Құрсағын ұстап көріп, жағдайының нашар екенін бірден байқадым. Сақта құдай, қан көп кетіп қалыпты. Өзі де көптен бері толғатып жатыр екен. Мұндайда дәрігерден бөтен дауа жоқ. Жанын бір алып қалса, сол алып қалады. Далбасалап көшеге жүгіре шығып, Айшалардың терезесін ұрып-ұрып жібердім: "Тұр, ойбай, тұр! Бектас айналайын, арбаңды тез қамда — Алиманды дәрігерге жөнелтпесек, болатын емес", — деп оларды оятып, қайта келіп, Алиманға су ішкіздім. Қалш-қалш етіп, тісі тісіне тимей әрең ішті. Соның арасында төсекте ауырып жатқанына қарамай Айша жүгіріп келді. Алиманның түрін көріп, боп-боз болып, тітіркеніп: "Айналайын, Алиман. Шыдай тұр, құдай, құдай!"— деп күйгелектеді. Сол түні Бектас жолдан кеш қайтып, құдай оңдағанда аттарды бастырманың астына байлап, арбасын үйдің жанына доғарған екен, көп кешікпей арбаны айдап біздің қораға кірді.

Арбаға төсек-көрпе салып, жастық қойып, қараңғыда теңселіп жүріп, үшеулеп Алиманды әрең көтеріп келіп, арбадағы төсекке жатқыздық. Сонымен анау-мынау деп тілге келмей, тездетіп жүріп кеттік.

Ай, сондағы кедір-бұдыр жол-ай, ай, сондағы қараңғы түн-ай... Емхана онда судың арғы бетіндегі үлкен қыстақта емес пе еді. Көпір болса — сонау төменгі жақта, қанша жер жырақта.

Былай шыға бере Алиманның толғағы қайта қысып, күшейіп, біресе бүгіліп, біресе жазылып үстіндегі жамылғыларды ысырып тастап,

құлындағы дауысы құлаққа жеткендей шыңғырды.

— Иә, Толғанай, сол қараңғы бүркеу түні қыстың келерін күтіп, қабағым түсіп тұнжырап, суықтан қымтанып жатқан мен, жер, адамның ащы шыңғырған үнінен селт етіп қозғалдым. Солар сендер екенсіңдер ғой?

— Иә, Жер-анам. Не істерімізді білмедік. Бектас арбаны тезірек айдаса, Алиман шыңғырып жанын қоярға жер таппады, жай айдатсам тағатым таусылып өзім шыдамадым: қан тоқтамай аға берді, байғұс мерт болар деп есім шықты. Сонымен мимырт жүре бердік. Жол өнсейші. Алиманның басын тіземе қойып, мойнынан құшақтап отырдым. Дамылсыз жамылғыларын жөндеп жауып, дамылсыз қолшам жарығын бетіне түсіріп қараумен келемін. Бектас айналайын үсті-үстіне айқайлап: "Шыдай тұр, жеңеше, міне қазір, аз қалды. Көпірге жақындап қалдық, қазір-ақ жетеміз" — деп көңіл делбей қояды. Себелеп мұздай жаңбыр жауып тұр. Бір кезде Алиман ыңырсып, онан кейін шыңғырып, бір созылып, бір бүрісіп, боп-боз болып, қырылдай бастады. "Алиман! Алиман!" — деп лапылдаған бетін сипап, шам жарығын түсірсем, жан таласып, көзі шарасынан шығып: "Тоқтаңдар! Өліп бара жатырмын! Тоқтаңдар" — деді алас ұрып. Арбаны тоқтата қойдық. "Басымды жоғарырақ ұста, ене" — деп, ықылық атып, ентігіп, жылай сөйледі. "Ене, енетайым-ай! Ішім от боп жанып, өліп бара жатырмын. Мен адам болмаймын. Қасиетіңнен айналайын, енекем-ай! Саған о дүние, бұ дүние ризамын. Ұлыңның алдында мен ақпын, тазамын, күнәм жоқ. Қасымның көзі тірі болса мен, осы күнге душар болар ма едім... Ай-й-й, Қасым-ай... Мен де тірі жан емеспін бе, әйелмін ғой, әйелмін... Бұл дүниенің қызығын көрмей кеттім, қайтейін, қайтейін... Кешір, кешір менің күнәмды, енекетай. Құдай өстіп қойды, кінә қойма". Ет жүрегім үзіліп: "Шыдай тұр, балам, шыда! Сен ақсың, пәксің, сенде ешбір кінә жоқ, сен ең таза жансың. Сен өлмейсің! Шыда, міне көпірге де келіп қалдық. Енді тіпті аз қалды, қазір жеткіземіз, сен өлмейсің!" — деп жалындым. Осы заматта Алиман қайтадан шалқалап, жанын қоярға жер таппай ыңырси созылып, құрсағы тартыла бастады. Енді бөгелсек, жан тапсыратынына көзім жетіп: "Бектас, қолтығынан жоғары көтеріп, ішін сық, — дедім. — Ұялма, көтер тезірек!" Манадан бері жылап отырған Бектас орнынан тұрып, жалма-жан Алиманды көтеріп, құрсағын басқанда баланың саусақтары қолыма ілінді. Бала шықпай жатты. Алиман бір жақтан қырылдап жан тәсілім беріп жатса, о сұмдық-ай құлағымды тұндырып тағы да баяғы эшелон — бірінің соңынан бірін тіркеген екі паровоз алып ұшқан вагондар миымды қақ жарып өтіп бара жатқандай болды. "Апа-а! Алима-ан!" — деп азынаған жел

жұла қашқан үнге баланың "б-а-а!" — деп бақырған даусы қосылды. О, өмір-ай, мұнша неге қатал болдың, мұнша неге соқыр болдың? Бала да шар етіп түсті, Алиман да жан тәсілімін тапсыра бастады. Қызыл шақа нәрестені етегіме қалай болса солай орай салып қарасам, Бектас қолтығынан ұстап көтерген қалпында Алиманның басы бір жағына қисайып, қолдары салаңдап қалыпты. "Ойбай, Алиман?"— деп тамырын ұстасам, жан жоқ, үзіліп бара жатыр екен. Азынаған желді жарып, эшелонның тарсылдағаны құлағымнан бір кетпей, дүниеге келер замат "ба-а-а!" — деп шығарған алғашқы үнімен өліп бара жатқан шешесіне қош бол дегендей бала іңгәлап жылап, Алиманның көзі аларып барып жұмылды. Не істерімді білмедім. Бір уақытта бірін ұзатып, бірін күтіп алдым. Бір уақыттың ішінде бірі жан тапсырып, бірі жарық дүниеге келіп, көз алдымда өлім мен өмірдің белдескені есімді аударды. Онан кейін не болғанын өзім де жақсы білмеймін.

— Сендердің дауыстарыңды мен есіттім, Толғанай. "Алиман! Айналайын қарағым! Көзіңді аш, көзіңді аш!"— деп сен зар қақсадың. Жаңа туған нәресте көлдің жағасында жалғыз қалған киіктің лағындай іңгәлап жылап емшек сұрап жатқандай болды. Бұл оқиға таңға жуық болды, жаңбырдың арты қарға айналып, жапалақтай бастағанда.

— Иә, көпірге жетпей, кейін кайтып келе жатқанымызда таң қылаң берді. Аспанның беті сұрлана ашылып, құлан иек жарықта жұп-жұмсақ, аппақ қар қалғи жапалақтап тұрды. Айнала жым-жырт, қыбыр еткен жан жоқ. Дүние тыныштықта мүлгіп тұр екен Табиғаттың осы шаршаңқы тыныштығын жай жылжыған біздің арбамыз ғана бұзып келе жатты. Бектас арбада отырған қалпы басын төмен салбыратып, жол бойы еңіреп жылап келеді. Аттар аяқтарын әрең басып, жал-құйрықтарына кар жиналып, арбаны тарта алмай әбден болдырып келе жатты. Баланы шапаныма орап алып, мен арбаның жанында жаяу жүріп келе жатқанмын.

Өстіп соғыс ең ақырғы өшін алып та тынды. Сол күнгі жол менің өмірімдегі ең бір ауыр жол болды ғой. "Тіфә, сенің бетіңе, дүние! — дедім. — Мен сенен түңілдім, баз кештім. Өмір сүргім келмейді!

Бүйтіп өмір сүргенше, бүгіннен бастап өлгенім артық! Өлемін!" — деп, ниетім бұзылып, өмірден түңіліп келе жаттым. Мен өстіп келе жатқанда шапанымдағы нәресте әлсін-әлсін қыбырлап, ылғи іңгәлап жылап келе жатты. Оның қыбыр еткені жүрегімді жылытып, бойыма қуат бергендей

болды. Не қыз бала, не ер бала екенін де білген жоқпын. Алда, байғұсым-ай, ә дегеннен-ақ шешеңнен айырылып, сорлап қалдың ғой деп бұрынғыдан бетер көзімнен сорам ақты. Осы күйініш, арман, көз жасының арасынан басыма қандай да бір ой келе қалды: "Өмір біржолата бітіп қалмапты ғой. Ақырында мына бір кішкене жан қалыпты ғой. Өмірмен тағы ұстасып көрсек қайтеді". Онан кейін тағы да ойға кеттім: "Анасының уызы аузына тимеген неме мал болады дейсің бе. Қашанғы шыдар дейсің", — деп күмәнданамын. Оған да болмай: "Құдай-ай, енді осы нәрестенің аманшылығын бере көр" деп жалбарынамын. Қойшы, өстіп алуан оймен арпалысып, таң аппақ болып атқанда ауылға жеттік. Үкінің жүніндей жылы-жұмсақ қар қалғи жапалақтап жауып тұрды. Ауылға кіре берістегі баяғы жаңа көше дейтініміз көзіме әрі сондай үрейлі, әрі сондай аянышты көрінді. Осында үй-жай тұрғызып, бақ отырғызып, азын-аулақ шаруалық жасап күн көреміз дегендердің бұдан жеті жыл бұрын бастаған істері ілгері жылжымай, қайта артқа кетіп, алғашқы әрекеттерінің ізі ғана қалған. Төмпешіктердің арасын қурай, сораң, тікенектер басқан. Жапалақтаған қар құлауға жақындаған қабырғалардың үстін көлегейлеп жауып жатты. Қасымдардың шарбағы жаққа қарап едім, Алиман екеуінің үміт-тілегіне орнатылған ескерткіштей төбе боп үйіліп жатқан тас, әлдеқашан топыраққа айналған кірпіштер көзіме түсті. Осыны көргенде сай сүйегім сырқырады. "А-а, қарағым, тілектеріңе жетпей қалдыңдар ғой" — деп, арбадағы Алиманға қарасам, өңі боп-боз болып, дүниенің барлық жақсы-жаманына дән разы болғандай көз жұмып жатыр екен. Бетіне түскен қар ерімей, арбаның жүрісінен басы қозғалғанда жан-жағына сыпырылып түсіп жатты.

Үйге келген екенбіз, айналайын Бектас ересек адамдарша арбадан секіріп түсті де, өмірінде алғаш рет дауыс шығарып өкіре жылап: "Бауырым-ай! Бауырым-ай!" — деп, ауыл тыныштығын бұзып жіберді.

Тұс-тұстан жүгіріп келіп, лезде жұрт жиналды да қалды. Ботадай боздап, дауыс шығарып келген Айша: "Баланы маған бер енді", —деп алды да, шапанына орап үйіне алып кетті.

Бір күн түнетіп, Алиманды жерледік. Әйел болсам да бейіт басына салтты бұзып өзім бардым, келінімді өз қолыммен қойып, мәңгілікке қоштастым. Ол күні де қар жауып тұрды. Үйілген қара топырақ лезде аппақ төмпешік бола қалды. Сол жылдың көктемінде қабірінің айналасына гүл отырғыздым. Сонан бері жыл сайын көктем келгенде ылғи гүл отырғызамын. Ермегім, келінімді еске алғаным осы. Алиманым гүлді

жақсы көруші еді ғой...

Сонымен Жанболатты ешкінің сүтімен асырап, адам қылмадым ба. Ол екеуміз шекпеген азап қалмаған болар жер бетінде, әйтеуір татар дәмі бар екен байғұстың, аман қалды, қазір он екіде. Айналып келгенде сүйеніштаянышым, қуат-медетім осы бала болып қалды. Бұған да шүкіршілік қыламын, тәубе деймін. Баяғы доқтыр жігіт, қазір атақты адам болмады ма, жолыққан сайын үйіріле қалып: "Қалай, апа, балаңыз өсіп жатыр ма?" — деп ылғи сұрайды. "Құдайға шүкір, жігіт болып қалды", — деймін пейіліне риза болып. Онда ол күлімсірей қарап: "Сөйтіңіз, апа, жақсы адам етіп өсіріңіз", — дейді. Жанболат қатты тұмауратып, бір күні қарасам, еріндері көгеріп, көздері бозарып, тіпті көрер көзге іріп барады. Есім шығып, дереу дәрігерге ала жүгірдім. Онда да түнде. Дәрігерге тезірек жетейін деп, қыстың күні үлкен суды жанталаса кешіп өтпедім бе. Киімім малмандай су, тісім-тісіме тимей қалшылдап жетіп барсам, дәрігер жаңадан келген уыздай жас бала екен. Түрімді көріп қорқып кетті. "Неге су кешіп жүресіз? Мұның әке-шешесі қайда?" "Әкесі де мен, шешесі де мен. Балам, осы бір немені аман сақтап қал Бұл өлсе мені тірідей көмгенің. Бұл бала көз жұмса, маған өмір дегенің бір тиын", — дедім.

Түнімен жанынан кетпей дәрі берді. Маған да құрғақ киім кигізіп, ауырып қалмаңыз деп алдын ала дәрі берді, бірақ ертеңіне денем күйіп-жанып, қан тастап қалпақтай ұштым. Алаулаған өрт ішінде жанып бара жатқандаймын, бейне. Өстіп ес-түсімді бірде біліп, бірде білмей жатқанымда дәрігер әлме-әл келіп, салқын қолымен маңдайымды сипап: "Апа, балаңыз жақсы болып қалды. Егілмеңіз, мойымаңыз", — деп дем беріп қояды. "Олай болса, өлмеймін, өлмеймін", — деймін сыбырлаған үнмен. Өлмей тірі қалғанымда да осы себеп болды ма деймін...

— Ұлың ер жетіп қалыпты, Толғанай. Биыл орақ кезінде осы арада жүгіріп жүр екен, бірден таныдым. Өзі Алиманға ұқсайды екен.

— Иә, қайырлы далам, апасына ұқсайтыны рас. Бірақ, ештеңені білмейді де. Әкем — майданда өлген дейді, апамның бейіті болса, ауылдың шетінде деп қояды. Биыл жазда бір қызық оқиға болды. Оқудан босаған кезі еді, Қасымның ту баяғы велосипеді бар емес пе еді, сол жиырма жылдан бері сарайда қазыққа ілулі тұратын. Жанболат соны далаға алып шығып, о жер, бұ жерін оңдап жатқан. Бала ғой: әлгі неме тот болып істен шығып қалған болатын. Бектас та оңдауға кірісіп кетіпті. Екеуі әбден әуре

болды. Жанболатты Бектас әуел бастан өз баласындай көретін еді. Кейде мектепке де барып, мұғалімдермен Жанболат жайлы сөйлесетін. Қазір үш баланың әкесі, мінезі салмақты мықты жігіт. Көптің бірі болып комбайн айдап жүр. Айша болса, дүние салған. Құрбымнан айрылып, сонда бір қатты көзімнің жасын төккенмін.

Бір күні қарасам, үсті-басы май-май болып, Жанболатым велосипед жетелеп келіп тұр. "Әже, қарашы, әкемнің велосипеді қандай жақсы болып қалды", — дейді. Көзім қарауытып, сілейіп тұрып қалдым. Ол ештеңені байқамай, мақтана қарап: "О-о, мен әжептәуір үйреніп қалдым, әже. Қарап тұр қазір!" — деп, велосипедтің еріне мінуге өресі жетпей, бір жақ қапталына қисая жармасып, біресе бұ жағына, біресе о жағына ауытқып тепкенде жығылады екен деп зәрем ұшты: "Түс, ойбай, жығыласың!" — деп айқайладым. Ол онан бетер жылдам қимылдап, бір кезде велосипедімен барып омақаса құлады. Қатты жығылды. "Ойбай, қаяқтағы бәлені бастадың. Енді өледі екенсің!" — деп, қалбалақтап жан ұшыра жетіп бардым. Жерден көтеріп, бет-аузын сұрттім. Сөйтсем ана жақта Бектас қарап тұр екен. Жай әншейін қарап тұрған тәрізді. Үндемеді. Бір-бірімізді іштей түсіндік.

Көп кешікпей егін пісе бастады. Бір күні кешке таман Бектас келіп: "Жанболатты комбайнге жәрдемші етіп алайын деп едім", — деді. "Жараса, ала ғой", — дедім.

Айтарын айтсам да, екі күннен кейін тағат таппай, баламды көрейін деп, егін басына бардым.

Қаптап жайылып келе жатқан малдай демігіп керімсал соғып тұрса да, жаздың осы бір маусымына не жетсін, шіркін! Диқанның жыл бойы маңдай терін сыпырып еккен мекенатының жемісі дәл осы бір кезде науадай құйылып жатады емес пе. Осы бір сәтте байлығы қолына, жомарттығы ішіне сыймай, жерден алған азық-ризығы қанша адамзатты асырап, қанша елді қарық қылып жатады десеңізші.

Дән иісі шыққан, жусан иісі шыққан, айналайын диқан далам, төсінде жайқалған егінді көріп, құмарымнан бір шықпадым ба! Сонау сарғайған жырақтан бірде көрініп, бірде көрінбей салт атты шауып келе жатса, дүниенің кеңдігін сонда біледі екенсің.

Жанболат комбайнда сабан алушы болып істеп жүр екен, мені көре салып: "Әже, әже!" — деп, мен мұндамын дегендей, анадайдан масаттана айқайлады. Штурвалдың жанында тұрған Бектас маған қолын көтеріп, басын изеп қойды.

Арық бойындағы талдың көлеңкесінде отырып, кешке дейін қарап отырдым. Жолдың шаңын аспанға көтерген машиналар үздіксіз келіп-кетіп, астықты қырманға тасып жатты.

Қараңғы түскенде комбайншылар дем алуға кетті. Бектастың жанында үлкен кісіше ырғала басып келген Жанболат көп сөйлемей, беті-қолын арықтағы суға жуды да, ала келген түйіншегімді көре қойып: "Әже, алма алып келдің бе?" — деп сүйініп кетті.

"Алып келдім", — дегенде, жүгіріп келіп, мойнымнан құшақтап үсті-үстіне сүйді. Бектас мырс етіп күліп жіберді: "Баяғыдан бері сөйтпейсің бе онан да. Жарайды енді бүгін емін-еркін еркелеп ал әжеңе", — деп жатты.

Көшпелі тақтай үйдің сыртында отырып шай іштік. Жаңа ғана жабылған ыстық нан екен. Жанболат үлкен кісіше нан турап: "Ал, әже", — деді. Бір жапырағын алып тісіме тістегенімде, Қасымның қолының иісіндей, комбайншының қарамай қолының иісі шыққан нан аузымда еріп сала берді. Иә, иә, тап сондай — керосиннің, күннің, сабанның иісі шыққан нан екен. Көз жасыммен қоса талмап жұтып жібердім. "Нан өлмейді екен ғой! — дедім ішімнен. — Өмір өлмейді екен ғой, еңбек өлмейді екен ғой!"

"Қонаққа келіп қалыпсың, апа. Қонып кет бүгін бізде", — деп, Бектас үйге жібермей қойды. Сабанның үстіне төсек салып берді. Сол түні аспанға қарап жатсам, Құс жолы ұзыннан-ұзақ шұбап, әлдекім жаңа ғана зор құшақ сабан көтеріп өткендей, оның құшағынан себеленіп түскен топанға жел лебі тигендей жалт-жұлт етіп құбылып жатты. Сол биіктікте Құс жолымен бірте-бірте алыстап кетіп бара жатқандай эшелонның зуылдаған үні жүрек елжіретіп, көпке дейін құлағыма естіліп тұрғандай болды. Темір жолға тарс-тарс тиген дөңгелектері мені тербеткендей көзім ілініп, бүгін түні дүниеге тағы бір диқан келген екен ғой, өмірі ұзақ болсын, сепкен дәні жүлдыздай қисапсыз болсын деп, Құс жолына қарап жатып ұйықтап кеттім.

Таң елең-алаңда орнымнан тұрып, жұмыс істегендерге бөгет болмайын деп, ауылға қайтып кеттім.

Көптен бері мұндай тамылжыған таңды көрген жоқ едім. Көптен бері торғайдың бұлай сайрағанын есіткен жоқ едім. Түпсіз, шеті мен шегі жоқ ап-ашық, көгілдір аспанда түрі жұпыны боз торғай, адамның аспанға самғап шыққан жүрегі тәрізді, тыным таппай, дамылсыз қанат қағып, тобықтай болса да, небір нәзік, небір әсем сазды төгіп, безілдеп тұрды. Көмейіңнен айналайын, торғайым. "Әне, біздің торғайымыз сайрады", — дейтін еді Субанқұл Сен де өлмейді екенсің, торғайым!

VII

— О, құтты далам, қазір сенің дем алып жатқан кезің. Кеше орақ кезінде алас ұрған адамдардың дауыстары да естілмейді, астық тасып жол шаңдатқан машиналар да жоқ, айналада комбайндар да көрінбейді, мал да таудан әлі құлаған жоқ. Адамға бұйырған азық-ризығын өзіне беріп, бір парыздан құтылғандай тып-тыныш жатқан шағың. Ешкім жоқ, екеуміз ғана — сен және мен. Босанған әйелдей көсіліп дем алып жатырсың, Жер-анам. Мен саған бүгін бүкіл өмірімді айтып бердім.

Бүгін менің сиынатын күнім, бүгін менің Субанқұлды, Қасымды, Майсалбекті, Жайнақты, Алиманды еске түсіретін күнім. Мен оларды өле-өлгенше ұмытпаймын. Орайы келгенде Жанболатқа түсіндіріп айтып беремін. Ақылы болса түсінер, ақылы болса кешірер бізді... Ал енді басқалар ше, күн астында өмір сүрген барлық адамзатқа айтар сөзім бар. Оны қалай айтамын, қайтіп оны әрбір адамға жеткіземін?..

Ә-ә, аспанда жарқыраған күн, жер қыдырып сен айт!

Ә-ә, сапар шеккен бұлт, нөсерлете төгіп, әрбір тамшыңмен сен айт!

Жер дүниенің барлық түкпір-түкпірінде адамды асырап баққан Жер, сен, сен айт, Жер-ана!

— Жоқ, Толғанай, сен айт. Сен — Адамсың. Сен бәрімізден биік, бәрімізден ұлы жаралған жансың, сен айт, сен — Адамсың!..

— Кеттің бе, Толғанай?

— Кеттім. Қош, аман бол Өлмесем, тағы келермін.

Table of Contents

[Шыңғыс Айтматов. Құс жолы](#)